

Центральноукраїнський національний технічний університет

Економічний факультет

Кафедра економіки, підприємництва та готельно-ресторанної справи

«ДОПУЩЕНО ДО ЗАХИСТУ»

Завідувач кафедри

д.е.н., професор

_____ Володимир ЗАЙЧЕНКО

«__» _____ 2026 р.

**КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
ЗА ДРУГИМ (МАГІСТЕРСЬКИМ) РІВНЕМ ВИЩОЇ ОСВІТИ**

на тему:

**«Інституційне забезпечення економічного розвитку аграрних підприємств регіону в умовах воєнного стану (база практики: Департамент агропромислового розвитку Кіровоградської ОВА)»
«Institutional support for the economic development of agricultural enterprises in the region under martial law»**

Виконав здобувач вищої освіти

2м курсу, групи ЕА-24м-1,9

ОПП «Економіка агробізнесу та ринок землі»

спеціальності 051 «Економіка»

_____ Хамітов Руслан Вікторович

«__» _____ 2026 р.

Керівник роботи: к.е.н., доцент

_____ Дмитришин Б.В.

«__» _____ 2026 р.

Рецензент: к.е.н., доцент

м. Кропивницький

Центральноукраїнський національний технічний університет

Факультет Економічний факультет
Кафедра Економіки, підприємництва та готельно-ресторанної справи
Рівень вищої освіти другий (магістерський)
Галузь знань Соціальні та поведінкові науки
Спеціальність 051 «Економіка»
Освітньо-професійна (освітньо-наукова) програма Економіка агробізнесу та ринок землі

ЗАТВЕРДЖУЮ:
Завідувач кафедри

(підпис)
д.е.н., проф. Володимир ЗАЙЧЕНКО
(наук. ступінь, вч. звання, ім'я та прізвище)

«___» _____ 2026 року

**ЗАВДАННЯ НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ
ЗА ДРУГИМ (МАГІСТЕРСЬКИМ) РІВНЕМ ВИЩОЇ ОСВІТИ
ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ**

Хамітова Руслана Вікторівна

(прізвище, ім'я та по-батькові)

1. Тема роботи «Інституційне забезпечення економічного розвитку аграрних підприємств регіону в умовах воєнного стану (база практики: Департамент агропромислового розвитку Кіровоградської ОВА)»

2. Керівник роботи Дмитришин Богдан Васильович, к.е.н., доцент
(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

3. Строк подання роботи до захисту травня 2026

4. Мета та завдання кваліфікаційної роботи Мета: дослідження теоретичних засад інституційного забезпечення економічного розвитку аграрних підприємств, комплексний аналіз стану інституційного середовища аграрного сектора України та Кіровоградської обл. в умовах воєнного стану, обґрунтування пріор. напрямів його вдосконалення

Завдання: 1) систематизувати теоретичні підходи до сутності та складових інституційного середовища аграрних підприємств;

2) охарактеризувати євроінтеграційний вимір інституційного середовища та вимоги Спільної аграрної політики ЄС;

3) оцінити вплив нормативно-правового регулювання та земельних відносин на розвиток аграрних підприємств регіону;

4) проаналізувати систему державної підтримки та зовнішньоекономічну діяльність аграрних підприємств Кіровоградської області;

5) обґрунтувати напрями адаптації вітчизняного аграрного законодавства до стандартів ЄС;

6) розробити пропозиції щодо реформування інструментів державної підтримки аграрних підприємств регіону;

7) визначити пріоритети інституційного забезпечення повоєнного відновлення аграрного сектора Кіровоградської області

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів виконання кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1.	Ознайомлення з літературними джерелами		
2.	Написання вступу та першого розділу кваліфікаційної роботи		
3.	Написання другого розділу кваліфікаційної роботи		
4.	Написання третього розділу кваліфікаційної роботи		
5.	Підготовка висновків		
6.	Оформлення списку джерел та додатків		
7.	Перевірка кваліфікаційної роботи на унікальність		
8.	Отримання відгуку наукового керівника та рецензії		
9.	Підготовка доповіді та ілюстративного матеріалу		
10.	Захист кваліфікаційної роботи		

Дата видачі завдання

«__» _____ 2026 р.

Керівник роботи _____
(підпис)

Дмитришин Б.В.

(прізвище та ініціали)

Завдання прийняте до виконання

«__» _____ 2026 р.

Здобувач _____
(підпис)

Хамітов Р.В.

(прізвище та ініціали)

АНОТАЦІЯ

Хамітов Р.В. «Інституційне забезпечення економічного розвитку аграрних підприємств регіону в умовах воєнного стану (база практики: Департамент агропромислового розвитку Кіровоградської ОВА)». Кваліфікаційна робота за другим (магістерським) рівнем вищої освіти за ОПП «Економіка агробізнесу та ринок землі» зі спеціальності 051 «Економіка» / Центральноукраїнський національний технічний університет. Кропивницький, 2026. 91 с.

Кваліфікаційну роботу присвячено дослідженню теоретичних засад та практичних аспектів інституційного забезпечення економічного розвитку аграрних підприємств регіону в умовах повномасштабної збройної агресії та підготовки до повоєнного відновлення й євроінтеграції.

Об'єктом дослідження є інституційне середовище аграрних підприємств Кіровоградської області в умовах воєнного стану. Предметом – теоретичні, методичні та практичні аспекти формування і вдосконалення інституційного забезпечення економічного розвитку аграрних підприємств регіону.

У першому розділі систематизовано наукові підходи до трактування інституційного середовища підприємництва та сформульовано авторське визначення цього поняття. Розкрито специфічні риси інституційного середовища аграрного сектора, що відрізняють його від інших галузей. Проведено GAP-аналіз відповідності інституційного середовища аграрного сектора України вимогам Спільної аграрної політики ЄС, що виявив суттєву нерівномірність прогресу гармонізації за окремими напрямками асquis.

У другому розділі здійснено комплексний аналіз нормативно-правового регулювання аграрного сектора в умовах воєнного стану, що характеризується двовекторністю — одночасним прийняттям антикризових та євроінтеграційних законодавчих актів. Досліджено динаміку ринку земель сільськогосподарського призначення після запровадження ринкового обігу, виявлено ризик монополізації з відкриттям доступу для юридичних осіб та значну тінізацію ринку. Оцінено ефективність системи державної підтримки аграрних підприємств, виявлено її системні недоліки та нові інституційні інструменти. Проаналізовано

зовнішньоекономічну діяльність аграрних підприємств Кіровоградської області, виявлено стійку сировинну структуру аграрного експорту (частка олій та зернових — понад 75%) та тенденцію до скорочення частки продуктів тваринного походження. На матеріалах Кіровоградської області встановлено провідну роль аграрного сектора у формуванні економічних результатів регіону та його значну орієнтованість на ринки ЄС.

У третьому розділі розроблено систему пріоритетів вдосконалення інституційного середовища аграрних підприємств, що охоплює три взаємопов'язані напрями: євроінтеграційну адаптацію (розробка Стратегічного плану САП України, запровадження умовності підтримки, розбудова Виплатної агенції та ІСАК); реформування системи державної підтримки з дорожньою картою конкретних заходів для Кіровоградської області; інституційне забезпечення повоєнного відновлення за принципом відбудови відповідно до стандартів ЄС.

Практична значущість результатів дослідження полягає в тому, що сформульовані пріоритети та рекомендації можуть бути використані обласною державною адміністрацією при розробці регіональної аграрної стратегії, Міністерством аграрної політики при вдосконаленні механізмів державної підтримки та розробці Стратегічного плану САП, аграрними підприємствами регіону при формуванні стратегій розвитку, а також міжнародними донорськими організаціями при плануванні програм підтримки відновлення аграрного сектора України.

Ключові слова: інституційне забезпечення економічного розвитку, інституційне середовище, аграрні підприємства, державна підтримка аграрних підприємств, ринок земель сільськогосподарського призначення, аграрний експорт, євроінтеграція, Кіровоградська область.

ANNOTATION

Khamitov R. «Institutional support for the economic development of agricultural enterprises in the region under martial law». Qualifying work for the second (master's) level of higher education at the OPP «Agribusiness Economics and the Land Market» in the specialty 051 «Economics» / Central Ukrainian National Technical University. Kropyvnytskyi, 2026. 91 p.

The qualification thesis is devoted to the study of the theoretical foundations and practical aspects of institutional support for the economic development of agricultural enterprises in the region under conditions of full-scale armed aggression and preparation for post-war recovery and European integration.

The object of the study is the institutional environment of agricultural enterprises of Kirovohrad Region under martial law. The subject is the theoretical, methodological and practical aspects of forming and improving the institutional support for the economic development of agricultural enterprises in the region.

The first chapter systematises scientific approaches to the interpretation of the institutional environment of entrepreneurship and presents the author's synthetic definition of this concept. The specific features of the institutional environment of the agricultural sector that distinguish it from other industries are revealed. A GAP analysis of the compliance of Ukraine's agricultural sector institutional environment with the requirements of the EU Common Agricultural Policy was conducted, revealing significant unevenness in the progress of harmonisation across individual areas of acquis.

The second chapter provides a comprehensive analysis of the regulatory framework of the agricultural sector under martial law, characterised by a dual nature — the simultaneous adoption of anti-crisis and European integration legislative acts. The dynamics of the agricultural land market following the introduction of market circulation are examined, with a risk of monopolisation identified after legal entities were granted access, as well as significant market shadowing. The effectiveness of the state support system for agricultural enterprises is assessed, its systemic shortcomings and new institutional instruments are identified. The foreign economic activity of agricultural enterprises of Kirovohrad Region is analysed, revealing a persistent commodity-based export structure (oils and grains accounting for over 75% of exports) and a declining

share of animal products. Based on materials from Kirovohrad Region, the leading role of the agricultural sector in shaping the region's economic results and its significant orientation towards EU markets are established.

The third chapter develops a system of priorities for improving the institutional environment of agricultural enterprises, covering three interrelated directions: European integration adaptation (development of Ukraine's CAP Strategic Plan, introduction of conditionality of support, establishment of a Paying Agency and IACS); reform of the state support system with a roadmap of specific measures for Kirovohrad Region; institutional support for post-war recovery based on the principle of rebuilding in accordance with EU standards.

The practical significance of the results lies in the fact that the formulated priorities and recommendations can be used by the regional state administration in developing a regional agricultural strategy, by the Ministry of Agrarian Policy in improving support mechanisms and developing the CAP Strategic Plan, by agricultural enterprises of the region in forming development strategies, and by international donor organisations in planning programmes to support the recovery of Ukraine's agricultural sector.

Keywords: institutional support for economic development, institutional environment, agricultural enterprises, state support of agricultural enterprises, agricultural land market, agricultural exports, European integration, Kirovohrad Region.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ІНСТИТУЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ	9
1.1. Сутність та складові інституційного середовища підприємництва.....	9
1.2. Особливості інституційного середовища аграрного сектора	18
1.3. Євроінтеграційний вимір інституційного середовища: досвід країн ЄС та вимоги Спільної аграрної політики	27
1.4. Інституційне забезпечення як чинник економічного розвитку аграрних підприємств.....	34
2. ОЦІНКА ІНСТИТУЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА ЯК ЧИННИКА ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ	41
2.1. Оцінка впливу інституційного середовища на розвиток аграрного сектора країни та регіону в умовах воєнного стану	44
2.2. Земельні відносини та ринок землі Кіровоградської області: інституційні зміни 2021–2025 рр.	47
2.3. Аналіз впливу державної підтримки на економічний розвиток аграрних підприємств Кіровоградської області.....	53
2.4. Аналіз зовнішньоекономічної діяльності аграрних підприємств Кіровоградської області	59
3. ПРІОРИТЕТИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ РЕГІОНУ	66
3.1. Євроінтеграційний напрям адаптації вітчизняного законодавства та його вплив на аграрні підприємства регіону	66
3.2. Шляхи вдосконалення інституційного забезпечення економічного розвитку аграрних підприємств регіону в умовах воєнного стану.....	73
ВИСНОВКИ	81
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	86
ДОДАТКИ	92

ВСТУП

Актуальність теми кваліфікаційної роботи. Повномасштабне збройне вторгнення Російської Федерації в Україну докорінно змінило умови функціонування національної економіки та її провідних секторів. Аграрний сектор, який традиційно забезпечує продовольчу безпеку країни та формує значну частку валютних надходжень, опинився під безпрецедентним тиском воєнних ризиків. Руйнування виробничої та логістичної інфраструктури, дефіцит трудових ресурсів внаслідок мобілізації й вимушеної міграції, мінне забруднення сільськогосподарських угідь, знищення зрошувальних систем – усе це суттєво обмежило здатність аграрних підприємств повноцінно реалізовувати наявний економічний потенціал. Водночас аграрний сектор демонструє значну стійкість: підприємства адаптуються до нових умов ведення господарства, освоюють нові ринки збуту, нарощують продуктивність на незайнятих бойовими діями територіях, що свідчить про збереження та нарощування потенціалу розвитку навіть в умовах воєнного часу.

Важливою особливістю сучасного етапу є паралельний перебіг двох взаємозумовлених процесів: адаптації аграрних підприємств до воєнних умов та їх підготовки до повоєнного відновлення. Інституційне середовище аграрного сектора зазнає суттєвих трансформацій. Запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення, розвиток Державного аграрного реєстру як інструменту цифровізації підтримки галузі, впровадження нових фінансових інструментів — аграрних нот, програми пільгового кредитування «Доступні кредити 5–7–9%», гарантійних механізмів Фонду часткового гарантування кредитів у сільському господарстві, а також поступове наближення до стандартів Спільної аграрної політики ЄС формують нові інституційні можливості для розвитку аграрних підприємств.

Кіровоградська область, як один із провідних аграрних регіонів центральної України з потужним виробничим та експортним потенціалом, є

репрезентативним об'єктом для дослідження зазначених процесів. Разом із тим відсутність цілісної системи інституційного забезпечення економічного розвитку аграрних підприємств регіону в умовах воєнного стану, недостатня ефективність наявних інструментів державної підтримки та незавершеність інституційних реформ перешкоджають виробленню науково обґрунтованих стратегій розвитку агробізнесу на регіональному рівні. Відтак дослідження інституційного забезпечення економічного розвитку аграрних підприємств регіону набуває особливої наукової та практичної актуальності.

Теоретичні засади інституційного середовища підприємництва досліджували Федорова Н.Є., Норт Д., Коуз Р., Парсонс Т., а також Прокопенко Н.С., Виклюк М.І., Скорик М.М. Питання інституційного забезпечення аграрного сектора розглядались у працях Лопатинського Ю.М., Шпикуляка О.Г., Шеленко Д.І., Боженової О.В., Чаленка О.Ю. Функціонування та розвиток аграрного сектора в умовах воєнного стану, державну аграрну політику, земельні відносини та євроінтеграційний напрям досліджують Русан В.М., Жураковська Л.А., Жаліло Я.А. та колектив Центру економічних і соціальних досліджень Національного інституту стратегічних досліджень. Спільну аграрну політику ЄС та орієнтири для України аналізували Варшавська Н.Г. та Старікова Л.А. Малий аграрний бізнес та його чинники ефективності досліджували Гуменюк М.М., Неміш Д.В., Баланюк І.Ф. Інституційні механізми забезпечення сталого розвитку аграрних підприємств в умовах воєнного стану досліджував Перегуда Ю.А., а зв'язок між інституційними чинниками та підприємницькою активністю – Урбано Д., Фаррохнія Ф. та ін.

Попри значний обсяг наукових напрацювань, питання комплексного інституційного забезпечення економічного розвитку аграрних підприємств в умовах повномасштабної війни та з урахуванням регіональної специфіки залишаються недостатньо дослідженими.

Мета та завдання дослідження. Метою кваліфікаційної роботи є дослідження теоретичних засад інституційного забезпечення економічного розвитку аграрних підприємств, комплексний аналіз стану інституційного середовища аграрного сектора України та Кіровоградської області в умовах воєнного стану, а також обґрунтування пріоритетних напрямів його вдосконалення.

Для досягнення поставленої мети визначено такі завдання дослідження:

- систематизувати теоретичні підходи до сутності та складових інституційного середовища аграрних підприємств;
- охарактеризувати євроінтеграційний вимір інституційного середовища та вимоги Спільної аграрної політики ЄС;
- оцінити вплив нормативно-правового регулювання та земельних відносин на розвиток аграрних підприємств регіону;
- проаналізувати систему державної підтримки та зовнішньоекономічну діяльність аграрних підприємств Кіровоградської області;
- обґрунтувати напрями адаптації вітчизняного аграрного законодавства до стандартів ЄС;
- розробити пропозиції щодо реформування інструментів державної підтримки аграрних підприємств регіону;
- визначити пріоритети інституційного забезпечення повоєнного відновлення аграрного сектора Кіровоградської області.

Об'єктом дослідження є інституційне середовище та механізми інституційного забезпечення економічного розвитку аграрних підприємств в умовах воєнного стану.

Предметом дослідження є теоретичні, методичні та практичні аспекти формування і вдосконалення системи інституційного забезпечення економічного розвитку аграрних підприємств Кіровоградської області в умовах воєнного стану та підготовки до повоєнного відновлення.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в такому:

– набули подальшого розвитку теоретичні підходи до визначення інституційного середовища аграрних підприємств шляхом систематизації його формальних і неформальних складових із урахуванням специфіки функціонування в умовах воєнного стану;

– удосконалено підхід до класифікації інституційних чинників обмеження економічного розвитку аграрних підприємств із виокремленням воєнно-безпекових, земельно-ресурсних, фінансово-кредитних та євроінтеграційних груп;

– розроблено комплекс пріоритетів вдосконалення інституційного забезпечення аграрних підприємств регіону, що охоплює нормативно-правовий, земельно-відносинний та державно-підтримуючий виміри у контексті повоєнного відновлення та євроінтеграції.

Практична значущість результатів дослідження визначається тим, що сформульовані пріоритети та рекомендації щодо вдосконалення інституційного забезпечення аграрних підприємств можуть бути використані органами державного управління при розробці регіональної аграрної політики; підприємствами агросектора при формуванні стратегій розвитку в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення; міжнародними донорськими організаціями при плануванні програм підтримки аграрного сектора України.

Інформаційна база кваліфікаційної роботи. Інформаційною базою кваліфікаційної роботи слугували: праці вітчизняних і зарубіжних учених у сфері інституційної економіки та агроекономіки; аналітичні доповіді та огляди Центру економічних і соціальних досліджень Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД); нормативно-правові акти України у сфері земельних відносин, аграрної політики та державної підтримки агровиробників; офіційні статистичні дані Головного управління статистики у Кіровоградській області, зокрема бюлетені фінансового стану підприємств, дані зовнішньої торгівлі та виробництва продукції тваринництва; матеріали Міністерства аграрної політики та продовольства України; аналітичні

документи Аналітичного центру Аграрного союзу України; регламенти та комюніке ЄС щодо Спільної аграрної політики (САР 2021/2115, 2021/2116, 2021/2117); дані Держгеокадастру щодо ринку земель сільськогосподарського призначення.

Методи дослідження. Теоретична частина роботи ґрунтується на методах аналізу та синтезу, системного підходу, порівняння та узагальнення наукових концепцій. Аналітична частина виконувалася із застосуванням: методу статистичного аналізу динамічних рядів при дослідженні показників аграрного виробництва та земельних відносин у регіоні; порівняльного методу при зіставленні інституційних механізмів державної підтримки; методу кореляційного аналізу (коефіцієнт Пірсона) при кількісній оцінці зв'язку між обсягами держпідтримки та фінансовими результатами аграрного сектора; методу GAP-аналізу при оцінці відповідності вітчизняного аграрного законодавства вимогам САП ЄС; SWOT-аналізу при оцінці інституційного середовища аграрних підприємств регіону; методів стратегічного аналізу при обґрунтуванні пріоритетів інституційного забезпечення повоєнного відновлення. Розрахунки та аналіз даних виконувалися із використанням програмних засобів Microsoft Excel.

Апробація результатів дослідження та їх публікація. Результати дипломного дослідження оприлюднені у тезах на тему «Вплив інституційного середовища на ефективність функціонування аграрних підприємств» (збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми економіки та підприємництва в умовах викликів і загроз», 22 квітня 2026 року, м. Кропивницький, С. 26-28).

Структура та обсяг роботи. Кваліфікаційна робота складається з анотації, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел на 47 найменувань та трьох додатків. Загальний її обсяг становить 91 сторінку друкованого тексту без врахування додатків. Ілюстративний матеріал роботи включає 21 таблицю та 7 рисунків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ІНСТИТУЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ

1.1. Сутність та складові інституційного середовища підприємництва

Становлення ринкової економіки та її функціонування в умовах постіндустріальних трансформацій, кризових явищ і геополітичних потрясінь нерозривно пов'язане з розвитком інститутів, що визначають «правила гри» для всіх економічних агентів. Питання про роль і значення інституційного середовища для підприємництва та економічного зростання набуло особливої актуальності наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., коли неокласична економічна теорія виявила свою недостатність у поясненні значних відмінностей між рівнями економічного розвитку різних країн. Саме у відповідь на цей виклик сформувалася нова інституційна економіка (New Institutional Economics, NIE), фундаторами якої стали Р. Коуз, Д. Норт та О. Уільямсон.

Поняття «інституційне середовище» як наукова категорія є похідним від більш загального поняття «інститут». Латинське слово *institutum* означає «встановлення, улаштування», і саме цей зміст відображає сутність інституту як усталеного правила, норми чи механізму, що регулює взаємодію між суб'єктами. У найбільш ємному визначенні, що стало класичним для сучасної інституційної теорії, Д. Норт трактує інститути як «правила гри в суспільстві, або, кажучи більш офіційно, створені людьми обмежувальні рамки, які організують взаємовідносини між людьми» [5]. При цьому вчений принципово розмежовує інститути (правила) та організації (гравців), що є двома різними, але взаємозалежними елементами соціально-економічної системи.

Дослідження у сфері нової інституційної економіки переконливо доводять, що саме інститути є первинними детермінантами економічного

зростання. Д. Родрік, А. Субраманіан і Ф. Треббі емпірично підтвердили примат інституцій над усіма іншими чинниками зростання – географією, торгівлею та економічною політикою [45]. Без ефективних інститутів потенційний внесок фізичного та людського капіталу, технологій і розумної політики у економічне зростання суттєво обмежується. Саме ця теза є методологічним підґрунтям для аналізу інституційного середовища аграрних підприємств у нашому дослідженні.

Зважаючи на множинність підходів до трактування інституційного середовища, систематизуємо ключові з них у таблиці 1.1.

Таблиця 1.1 – Систематизація підходів до трактування поняття «інституційне середовище»

№	Автор(и) / Джерело	Визначення інституційного середовища	Концептуальна ознака
1	Норт Д. (1990) [5]	Сукупність формальних обмежень (правила, закони, конституції), неформальних обмежень (норми поведінки, звичаї, традиції) та механізмів їх дотримання	Правова-поведінкова концепція (зниження невизначеності)
2	Уільямсон О. (1998) [12]	Середовище, що визначає «правила гри» через формальні контракти та неформальні угоди, знижуючи трансакційні витрати між агентами	Трансакційна концепція (мінімізація витрат)
3	Федорова Н.Є. (2024) [45]	Сукупність основних економічних, політико-правових, соціальних, соціокультурних, екологічних та інноваційних інститутів — формальних і неформальних правил, норм, процедур та переконань — що визначають вектор соціально-економічного розвитку суспільства	Системно-функціональна концепція (постіндустріальні трансформації)
4	Прокопенко Н.С., Виклюк М.І., Скорик М.М. (2016) [39]	Чіткий упорядкований набір інститутів, що визначають рамкові умови функціонування й розвитку економічних суб'єктів; охоплює формальні і неформальні правила поведінки, форми регулювання та інституціональні конфігурації	Регулятивна концепція (державне регулювання агросектора)

Продовження табл. 1.1

№	Автор(и) / Джерело	Визначення інституційного середовища	Концептуальна ознака
5	Трусова Н.В., Степанюк Р.С. (2024) [44]	Система взаємодіючих формальних і неформальних інститутів, що визначає умови економічної безпеки та сталого розвитку сільськогосподарських підприємств; неформальні норми є найважливішою складовою, що надає ефективності формальним правилам	Безпекова концепція (специфіка агробізнесу)
6	Zhou X., Zhang L., Su X. (2022) [13]	Зовнішній чинник, від якого залежить виживання підприємницьких структур; охоплює три виміри — регулятивний (формальні правила), нормативний (соціальні норми) та когнітивний (усталені переконання)	Підприємницька концепція (три виміри Скотта)

Джерело: складено автором на основі [5; 12; 13; 39; 44; 45]

Аналіз систематизованих у таблиці 1.1 підходів дозволяє виявити спільне та відмінне в трактуванні інституційного середовища. Спільним для всіх підходів є визнання двоїстої природи інститутів – їх поділу на формальні та неформальні. Натомість принципові відмінності між підходами пов'язані з акцентуацією: економісти транзакційної школи (Коуз, Уільямсон) акцентують на мінімізації транзакційних витрат; дослідники підприємницького середовища (Zhou et al.) – на трьох вимірах Скотта (регулятивний, нормативний, когнітивний); галузеві дослідники (Прокопенко, Трусова) – на специфіці аграрного сектора. Федорова Н.Є. пропонує найбільш широке системно-функціональне трактування, охоплюючи екологічний та інноваційний виміри, що відповідає постіндустріальним трансформаціям [45].

Для цілей нашого дослідження найбільш прийнятним є синтетичне визначення, що поєднує регулятивний, організаційний та культурний виміри: *інституційне середовище підприємництва – це впорядкована сукупність формальних інститутів (правових норм, організаційних структур, ринкових механізмів) та неформальних інститутів (традицій, культурних норм, довіри,*

ділових звичаїв) разом із механізмами забезпечення їх дотримання, що у взаємодії визначають умови, стимули та обмеження для підприємницької діяльності та економічного розвитку суб'єктів господарювання. Таке трактування дозволяє охопити як статичний (структурний) вимір інституційного середовища – набір існуючих правил – так і його динамічний вимір – здатність до трансформації та адаптації під впливом зовнішніх викликів.

Важливою характеристикою інституційного середовища є його двоїста природа через поєднання формального та неформального виміру. Формальні інститути – закони, кодекси, нормативні акти, регламенти – є кодифікованими і підлягають офіційному примусовому виконанню. Неформальні інститути – традиції, звичаї, ментальні моделі, норми довіри — є некодифікованими, складаються упродовж тривалого часу і змінюються повільно, однак саме вони надають ефективності формальним нормам. Як наголошують Трусова Н.В. та Степанюк Р.С., для сільськогосподарських підприємств неформальні правила є не просто частиною інституційного середовища, а його найважливішою складовою: якщо формальні правила можна змінити досить швидко, то неформальні норми поступово, однак саме вони визначають реальну ефективність упровадження нових законів [44]. Ця теза особливо актуальна для аграрного сектора, де традиції господарювання, ментальність сільської громади та неформальні домовленості щодо оренди земель відіграють визначальну роль.

Принципового значення набуває також з'ясування функцій, що виконує інституційне середовище. Саме функції є зовнішнім виразом внутрішньої природи системи – через них проявляються основні характеристики та призначення кожного елемента середовища [45]. На основі аналізу класичних і сучасних джерел систематизуємо функції інституційного середовища в таблиці 1.2.

Таблиця 1.2 – Функції інституційного середовища підприємництва

Функція	Зміст	Ключові теоретики
Регулятивна (обмежувальна)	Встановлення формальних і неформальних правил, що обмежують і спрямовують поведінку економічних агентів	Норт Д. [5], Уільямсон О. [12]
Координаційна (зниження невизначеності)	Формування стабільної структури взаємодій між суб'єктами, зниження трансакційних витрат та ризиків	Коуз Р. [2], Норт Д. [5]
Інтеграційна (соціальна)	Координація елементів системи через культурні та освітні інституції, підтримка суспільного порядку й узгодженості	Парсонс Т. (схема AGIL) [6]
Стимулююча (мотиваційна)	Формування стимулів для продуктивної підприємницької діяльності та економічного зростання	Баумоль В. [1], Норт Д. [5]
Адаптаційна (трансформаційна)	Забезпечення пристосування економічної системи до змін зовнішнього середовища; у постіндустріальних умовах – через інноваційні та екологічні інститути	Федорова Н.Є. [45]
Захисна (безпекова)	Забезпечення прав власності, виконання контрактів, захист від опортунізму; для агробізнесу – захист від асиметрії інформації на земельному ринку	Трусова Н.В., Степанюк Р.С. [44]

Джерело: складено автором на основі [1; 2; 5; 6; 12; 44; 45]

Наведені в таблиці 1.2 функції перебувають у системній взаємодії та взаємозалежності. Регулятивна функція є первинною – без встановлення правил неможливе виконання жодної іншої функції. Координаційна функція є основою для стабільного функціонування ринкового середовища, оскільки вона, за Нортом, «знижує невизначеність шляхом встановлення стабільної структури взаємодії між людьми» [5]. Стимулююча функція визначає, яка поведінка агентів «винагороджується» системою, що є вирішальним для розуміння природи підприємницької активності: якщо інститути спрямовують підприємців до продуктивної діяльності – зростання, інновацій – вони сприяють економічному розвитку; якщо ж стимулюють перерозподільну поведінку та пошук ренти – вони гальмують його [1].

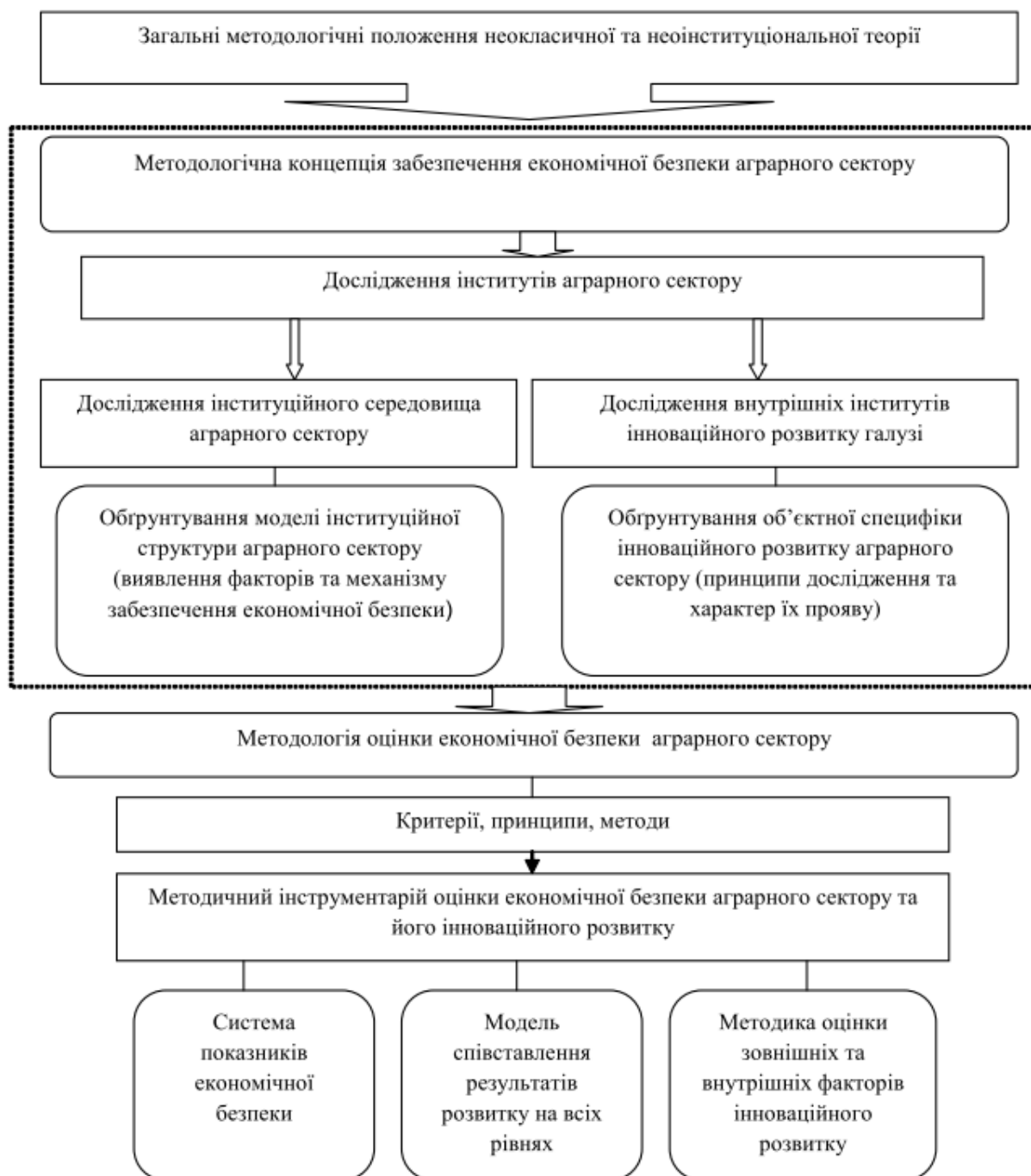

Рис. 1.1. Схема методологічної концепції інституційного забезпечення економічної безпеки аграрного сектору на засадах інноваційного розвитку
Джерело: [21]

Оскільки аграрний сектор є інтегрованим результатом конкуренції виробників та покупців аграрної продукції за значного рівня впливу інструментів державного регулювання, кожен з яких впливає по визначеним

правилами та нормами, а їх взаємовідносини для зменшення невизначеності і відповідно трансакційних витрат або витрат взаємин між ними, передбачають відповідну систему обмежень, то для представлення стратегії та ідентифікації вектора її реалізації використовується весь арсенал інституційних концепцій, базових інститутів та інституцій аграрного сектору на забезпечення його економічної безпеки.

Для аграрного сектору особливого значення набуває адаптаційна функція в частині кліматичної та технологічної адаптації, а також захисна функція – передусім у частині захисту прав землевласників і орендарів в умовах ринку земель сільськогосподарського призначення. У воєнний час актуалізується безпекова складова, що передбачає адаптацію всієї інституційної системи до надзвичайних умов: запровадження особливих правових режимів, механізмів підтримки виробників у зонах ризику, спрощення регуляторних процедур.

Структура інституційного середовища підприємництва є поліелементною і може бути представлена через взаємодію кількох ключових складових. Таблиця 1.3 унаочнює, що інституційне середовище не є монолітним утворенням, а являє собою складну систему взаємодіючих елементів різної природи. Формальні інститути правового та організаційного блоків є видимою, кодифікованою частиною системи. Неформальні інститути є прихованою, але не менш впливовою частиною – «підводною частиною айсберга» інституційного середовища. Ринкові інститути забезпечують трансформацію ресурсів у вартість через механізм обміну, тоді як механізми примусу гарантують, що правила виконуються на практиці, а не залишаються декларативними.

Таблиця 1.3 – Структурні складові інституційного середовища підприємництва

Складова	Зміст та елементи	Приклади для підприємництва в Україні
Формальні інститути (правовий блок)	Конституція, кодекси, закони, підзаконні акти, судова система, контракти, стандарти та регламенти	Земельний кодекс, Закон «Про аграрні ноти», норми ЄС щодо якості продукції
Формальні інститути (організаційний блок)	Державні органи влади, регуляторні агенції, платіжні агенції, реєстри, судові установи	Мінагрополітики, ДАР, Держгеокадастр, Фонд часткового гарантування кредитів
Неформальні інститути	Традиції та звичаї ведення господарства, ментальні моделі, норми довіри і взаємності, культура підприємництва, корпоративна етика	Традиції сімейного фермерства, аграрна ідентичність регіонів, неформальні домовленості щодо оренди
Механізми примусу	Правоохоронна і судова системи, санкції та штрафи, репутаційні механізми, соціальний контроль	Судовий захист прав оренди, санкції за порушення ДАР, репутаційна відповідальність за якість продукції
Ринкові інститути	Ціновий механізм, інститут власності, кредитно-фінансові інститути, страховий ринок, фондовий ринок, товарні біржі	Земельні аукціони Prozorro, кредитна програма 5–7–9%, аграрні ноти, страхування врожаю

Джерело: складено автором на основі [5; 39; 44; 45]

Якість інституційного середовища прийнято оцінювати через комплекс характеристик. *Стабільність* – передбачуваність правил в часі – дозволяє суб'єктам планувати діяльність на довгостроковий горизонт. *Ефективність* – відповідність інститутів завданням розвитку – визначає, чи спрямовують правила поведінку агентів до суспільно корисних результатів. *Включеність (інклюзивність)* – охоплення широкого кола суб'єктів правилами та захистом – є умовою рівного доступу до можливостей. Дослідники Journal of Global Entrepreneurship Research (2025) доводять, що периферійні та центральні регіони суттєво різняться за якістю інституційного середовища, що безпосередньо відображається у відмінностях рівня підприємницької

активності [3]. Для аграрного сектора ця теза є особливо значущою: сільська периферія традиційно має слабші інституційні можливості порівняно з міськими центрами, що обмежує підприємницький потенціал аграрних виробників.

Принципово важливим теоретичним поняттям є «інституційна недосконалість» – ситуація, коли формальні правила існують, але не виконуються належним чином, або коли наявні інститути не відповідають потребам розвитку. Неефективні інститути підживлюють пошук ренти (rent-seeking) замість продуктивної підприємницької діяльності, породжують корупцію та «інституційні пастки» – стійкі рівноваги, за яких суспільство застряє на неефективній траєкторії розвитку. Для аграрних підприємств інституційна недосконалість може проявлятися у незахищеності прав оренди, непрозорості земельних аукціонів, неефективному розподілі державної підтримки або запізній адаптації законодавства до вимог ЄС.

Особливої актуальності набуває поняття «інституційної трансформації» – процесу цілеспрямованої зміни інститутів з метою підвищення їх відповідності завданням розвитку. Слід розрізняти поверхневу інституційну трансформацію (зміну формальних правил без відповідної зміни неформальних норм) та глибинну (що охоплює обидва рівні). Досвід реформ в Україні, в тому числі земельної реформи 2021–2025 рр., свідчить про те, що зміна формальних норм є необхідною, але недостатньою умовою: реальна трансформація земельних відносин потребує зміни поведінкових патернів учасників ринку, рівня довіри до інституцій та культури довгострокового договірного планування [39].

Узагальнюючи теоретичні підходи до сутності та складових інституційного середовища підприємництва, можна сформулювати такі ключові висновки. По-перше, інституційне середовище є системоутворюючим чинником підприємницької діяльності: без стабільних, ефективних та інклюзивних інститутів неможлива повноцінна реалізація підприємницького

потенціалу незалежно від наявності природних ресурсів чи технологічних можливостей. По-друге, двоїста природа інститутів (формальні/неформальні) визначає складність і тривалість інституційних реформ: технічна зміна законодавства не автоматично тягне за собою зміну реальної поведінки агентів. По-третє, функціональна роль інституційного середовища є мультимірною – від регулятивної та координаційної до стимулюючої та захисної – і кожна функція є необхідною для ефективного розвитку підприємництва. По-четверте, якість інституційного середовища є вирішальним чинником відмінностей у рівні підприємницької активності між регіонами та країнами. Зазначені теоретичні положення становлять методологічну основу для аналізу особливостей інституційного середовища аграрного сектора, що здійснюватиметься в наступному підрозділі.

1.2. Особливості інституційного середовища аграрного сектора

Розкрита в попередньому підрозділі загальна теорія інституційного середовища підприємництва є необхідною методологічною основою, однак для цілей нашого дослідження її недостатньо: аграрний сектор має низку специфічних рис, що принципово відрізняють його інституційне середовище від інших галузей економіки. Ця специфіка визначається унікальними характеристиками аграрного виробництва – роллю землі як головного засобу і предмета праці, залежністю від природно-кліматичних умов, сезонністю виробничого циклу та стратегічним значенням галузі для забезпечення продовольчої безпеки. Кожна з цих рис знаходить своє відображення у специфічних інституційних формах, механізмах та правилах, що утворюють особливе галузеве інституційне середовище.

Наукові дослідження інституційного середовища аграрного сектора мають тривалу традицію в Україні. На сучасному етапі питання інституційного забезпечення аграрного підприємництва досліджують

Шпикуляк О.Г., Лопатинський Ю.М., Шеленко Д.І. [22], а питання ефективності малих аграрних підприємств в умовах інституційних змін – Гуменюк М.М., Неміш Д.В. та ін. [17]. Розвиток інституційного середовища аграрного сектора в умовах воєнного стану аналізують Русан В.М. та Жураковська Л.А. [20; 40-42].

Відправною точкою для розуміння специфіки інституційного середовища аграрного сектора є концепція «публічних благ» та «зовнішніх ефектів» (екстерналій). Аграрне виробництво генерує значну кількість позитивних зовнішніх ефектів — продовольчу безпеку, збереження сільських територій і ландшафтів, підтримання зайнятості в депресивних регіонах, збереження традиційного укладу – які ринок не в змозі повноцінно компенсувати виробникам. Водночас воно може породжувати і негативні зовнішні ефекти – деградацію ґрунтів, забруднення водойм, знищення біорізноманіття. Саме ця «подвійна екстернальність» є теоретичним обґрунтуванням активнішого інституційного регулювання аграрного сектора порівняно з іншими галузями [22].

Специфіка аграрного сектора визначає й особливу структуру ринкових недосконалостей. У теорії нова інституційна економіка виокремлює кілька типових провалів ринку в агросфері. По-перше, асиметрія інформації між виробниками і споживачами щодо якості та безпечності продуктів харчування – що зумовлює потребу в інститутах стандартизації, сертифікації та державного контролю. По-друге, монопсонічна влада переробників і трейдерів у відносинах з дрібними виробниками — що обґрунтовує кооперативний рух та контрактне землеробство як інституційні відповіді. По-третє, проблема «принципал – агент» між землевласниками та орендарями щодо збереження родючості – що вимагає відповідних контрактних форм та законодавчих обмежень [39]. Усі три типи провалів ринку знаходять своє відображення в

конкретних інституційних механізмах, що функціонують в аграрному секторі України.

Систематизацію специфічних рис аграрного сектора та їхнього відображення в інституційному середовищі представлено в таблиці 1.4. Аналіз даної таблиці засвідчує, що кожна специфічна риса аграрного виробництва породжує відповідні інституційні форми, які в сукупності утворюють галузеве інституційне середовище. Принципово важливим є те, що жодна з виокремлених рис не є характерною для промислових підприємств у такому ж ступені – тобто специфіка аграрного інституційного середовища є не кількісною, а якісною.

Таблиця 1.4 – Специфічні риси аграрного сектора та їх відображення в інституційному середовищі

Специфічна риса аграрного сектора	Прояв в інституційному середовищі	Інституційна відповідь
Земля як унікальний фактор виробництва	Необхідність специфічних інститутів прав власності та землекористування; виникнення земельної ренти; нееластичність пропозиції	Земельне законодавство, земельний кадастр, ринок земель, іпотека під заставу землі
Сезонність виробничого циклу	Нерівномірний попит на фінансові ресурси; циклічна зміна навантаження на кадровий ринок; нерегулярність доходів підприємств	Сезонне кредитування, пільгові програми у передпосівний період, гнучке регулювання зайнятості
Залежність від природно-кліматичних умов	Підвищені ризики, що не піддаються управлінню на рівні аграрного підприємства; нестабільність доходів; потреба в страхуванні та компенсаційних механізмах	Агростраховання, механізми компенсації збитків, резервні фонди підтримки, кліматичні адаптаційні програми
Стратегічна роль у забезпеченні продовольчої безпеки	Підвищена увага держави до регулювання галузі; обґрунтованість державних субсидій та преференцій; наявність санкцій за недотримання стандартів	Системи державної підтримки (ДАР, програма 5–7–9%), цінове регулювання, контроль безпечності продукції (НАССР)

Продовження табл. 1.4

Специфічна риса аграрного сектора	Прояв в інституційному середовищі	Інституційна відповідь
Дрібнотоварний характер значної частини виробництва	Асиметрія інформації та переговорних позицій між малими виробниками і великими покупцями; потреба в колективних формах захисту інтересів	Фермерські кооперативи, агрегаційні моделі збуту, дорадчі служби, обмеження концентрації на ринку
Територіальна прив'язаність виробництва	Регіональна специфіка інституційних умов; відмінності цін на ресурси і збут залежно від регіону; залежність від місцевої інфраструктури та громади	Регіональні програми підтримки, децентралізація аграрної політики, роль територіальних громад

Джерело: складено автором на основі [17; 20; 21; 39; 41]

Особливе місце серед специфічних рис аграрного сектора посідає земля як головний виробничий ресурс. Інститут власності на землю є системоутворюючим для всього аграрного інституційного середовища, оскільки визначає права, обов'язки та стимули для всіх учасників аграрного виробництва. Чіткість та стабільність прав власності на землю є ключовою умовою для залучення довгострокових інвестицій в аграрний сектор — без неї виробники не мають стимулів вкладати кошти у підвищення родючості ґрунтів та розвиток аграрної інфраструктури. Саме *теорія прав власності* (Coase, 1960; Demsetz, 1967) стала теоретичним підґрунтям для земельних реформ у постсоціалістичних країнах, де права власності на землю потребували переоформлення [2]. Дослідження з земельної реформи у Болівії (IDB, 2024) емпірично підтверджують: там, де проводилася реєстрація та закріплення прав власності, продуктивність аграрного виробництва суттєво зростала [4].

В Україні тривале функціонування мораторію на продаж сільськогосподарських земель (2001–2021 рр.) є показовим прикладом того, як відсутність повноцінного інституту ринкового обігу землі гальмувала розвиток аграрного сектора. Мораторій призвів до блокування розвитку

багатоукладних аграрних відносин на основі прозорої конкуренції, формування несприятливого інвестиційного середовища, стримування фінансових потоків в аграрний сектор та відсутності правового оформлення земельних ресурсів як капіталу для іпотечного кредитування [40]. Запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення у 2021–2024 рр. стало ключовою інституційною реформою, хоча її повний ефект ще не реалізований через воєнний стан.

Сезонність аграрного виробництва формує специфічні вимоги до фінансових інститутів. На відміну від промислових підприємств, аграрні виробники потребують значних фінансових ресурсів у передпосівній і збиральній сезони, тоді як в міжсезоння потреба у них різко знижується. Відсутність адаптованих до цього циклу інститутів кредитування є однією з хронічних проблем аграрного підприємництва в Україні — банківська система традиційно орієнтована на рівномірний грошовий потік, що не відповідає природі аграрного виробництва. Саме тому державні програми підтримки, зокрема програма «Доступні кредити 5–7–9%», яка лише у 2025 р. дозволила 5588 агропідприємствам залучити понад 36,6 млрд грн [20], відіграють таку важливу роль саме в агросекторі, попри принципову небажаність «ручного» управління ринком в інших галузях.

Залежність від природно-кліматичних умов породжує інститут аграрного страхування як обов'язковий елемент розвиненого інституційного середовища аграрного сектора. У більшості країн ЄС система управління ризиками є одним із ключових «стовпів» Спільної аграрної політики — поряд з прямими виплатами та заходами з розвитку сільських територій. В Україні цей інститут перебуває в зародковому стані: агрострахування не набуло масового поширення через нерозвиненість страхового ринку, недовіру виробників та відсутність ефективних стимулів. Повномасштабна збройна агресія принципово загострила цю проблему: традиційні ризики природно-

кліматичного характеру доповнилися воєнними ризиками, страхування яких за звичайних ринкових механізмів є практично неможливим [19].

Стратегічна роль аграрного сектора у забезпеченні продовольчої безпеки зумовлює особливу присутність держави в його інституційному середовищі. Теорія суспільного вибору пояснює це тим, що продовольча безпека має характеристики суспільного блага — неможливість виключення споживача та неконкурентність споживання – а тому ринок схильний до її недовиробництва [1]. Крім того, для України аграрний сектор є стратегічним не лише у внутрішньому, але й у зовнішньоекономічному вимірі.

Порівняльний аналіз інституційного середовища аграрних і промислових підприємств дозволяє наочно показати галузеву специфіку першого. Дані таблиці 1.5 переконливо демонструють, що інституційне середовище аграрних підприємств є якісно відмінним від промислових: воно характеризується більшою залежністю від природних факторів, активнішою участю держави, специфічними вимогами до ринкових інститутів та складнішим екологічним виміром. Ця відмінність визначає необхідність розробки спеціалізованих підходів до аналізу та вдосконалення інституційного середовища аграрного сектора, а не механічного перенесення загальних концепцій підприємницького середовища.

Таблиця 1.5 – Порівняльна характеристика інституційного середовища аграрних та промислових підприємств

Характеристика інституційного середовища	Аграрні підприємства	Промислові підприємства
Основний виробничий ресурс	Земля — незамінна, нерухома, не відтворюється штучно; права на неї є предметом спеціального законодавства	Виробничі фонди, обладнання — можуть бути відтворені, переміщені, замінені
Роль держави	Активна — субсидіювання, цінова підтримка, регулювання земельного ринку, санітарно-фітосанітарний контроль, дорадчі служби	Помірна — регуляторне середовище, митна та промислова політика; менший прямий вплив на ринкові ціни

Продовження табл. 1.5

Характеристика інституційного середовища	Аграрні підприємства	Промислові підприємства
Ступінь ринкової конкуренції	Олігопсонія на ринках збуту при дрібнотоварному виробництві; вертикальна інтеграція агрохолдингів; регіональна монополізація	Більш розвинена конкуренція; виробники можуть диверсифікувати ринки збуту незалежно від місцезнаходження
Сезонність та часовий горизонт	Виражена сезонність; результат виробничого циклу відомий лише після збору врожаю; довгостроковий характер інвестицій у землю	Безперервне або ритмічне виробництво; можливість швидкої корекції обсягів
Екологічний вимір	Аграрне виробництво є одночасно джерелом і жертвою екологічних проблем; стандарти ЄС (GAEC, cross-compliance) регламентують агрозаходи	Промисловість — переважно джерело забруднення; менша залежність від екологічного стану довкілля

Джерело: складено автором на основі [2; 20; 21; 39]

Особливу увагу слід приділити інституційному середовищу аграрного сектора в умовах воєнного стану. Повномасштабна збройна агресія Росії проти України спричинила безпрецедентну за масштабами трансформацію всіх складових інституційного середовища аграрних підприємств [42].

Водночас держава і міжнародні партнери сформували низку нових інституційних відповідей на ці виклики, що змінюють конфігурацію інституційного середовища аграрного сектора. Трансформацію основних складових інституційного середовища аграрних підприємств у воєнний період систематизовано в таблиці 1.6. Вона розкриває суперечливий характер інституційних трансформацій воєнного часу. З одного боку, відбувається вимушене спрощення та пом'якшення регуляторних вимог, що знижує транзакційні витрати для виробників. З іншого — зростає невизначеність і нестабільність як ключові характеристики несприятливого інституційного середовища: зміни правил відбуваються частіше, ніж за мирного часу, що

ускладнює довгострокове планування. Паралельно створюються нові інституційні форми – ДАР, аграрні ноти, ІСАК – які розраховані вже не просто на воєнне виживання, а на поступове наближення до стандартів ЄС.

Таблиця 1.6 – Трансформація інституційного середовища аграрних підприємств України в умовах воєнного стану (2022–2025 рр.)

Складова інституційного середовища	Зміни в умовах воєнного стану	Нові інституційні відповіді 2022–2025 рр.
Нормативно-правова база	Запровадження особливих правових режимів (воєнний стан); призупинення окремих норм; розширення повноважень виконавчої влади	Спрощення регуляторних процедур; мораторій на перевірки бізнесу; зміни до Земельного кодексу; нові закони про аграрні ноти, ДАР
Ринок земель	Фактичне виведення з обороту окупованих та замінованих угідь; дискусія про доцільність тимчасового мораторію; обмеження для учасників бойових дій	Відкриття ринку для юридичних осіб (01.01.2024); цифровізація кадастру; програма компенсації розмінування агроземель
Система державної підтримки	Різде зростання потреби у підтримці при одночасному скороченні бюджетних можливостей; перехід до зовнішнього фінансування програм	Програма 5–7–9% (підтримка Світового банку); ДАР як єдине «вікно» підтримки; аграрні ноти; гарантії Фонду часткового гарантування (з 2026)
Організаційна структура	Руйнування частини інфраструктури дорадчих і наукових установ; релокація органів управління; втрата частини кадрового потенціалу	Запровадження Виплатної агенції та ІСАК (з 2025–2027 рр.) для адаптації до вимог САП ЄС; розширення функцій ДАР
Неформальні інститути	Зростання солідарності та взаємопідтримки в аграрному середовищі; посилення патріотичної мотивації до праці; зміна ментальних моделей щодо ризику	Активізація фермерських асоціацій, волонтерська підтримка аграріїв, розширення практики неформальних домовленостей про оренду

Джерело: складено автором на основі [18; 19; 20; 31; 37; 38; 40; 41; 42]

Принципово важливим є питання про *інституційний дуалізм* аграрного сектора України, що посилюється в умовах воєнного стану. Цей дуалізм проявляється у співіснуванні двох полюсів: великих агрохолдингів, що оперують в умовах відносно сформованого інституційного середовища і мають доступ до кредитних ресурсів, сучасних технологій та міжнародних ринків; та дрібних і середніх виробників, що функціонують в умовах інституційного недорозвитку – без повноцінного доступу до фінансових інститутів, дорадчих послуг, ринків збуту. Лопатинський Ю.М. та Шпикуляк О.Г. зафіксували, що в умовах воєнного часу господарства населення та малі сімейні господарства відіграють підвищену роль у гарантуванні продовольчої безпеки саме завдяки своїй інституційній стійкості — їхні індекси виробництва є менш мінливими порівняно з великими аграрними підприємствами [22]. Однак ця стійкість є вимушеною адаптацією, а не проявом інституційної ефективності.

Важливим виміром специфіки інституційного середовища аграрного сектора є його регіональна диференціація. Дослідники підтверджують, що периферійні регіони мають суттєво слабше інституційне середовище порівняно з центральними [3], що безпосередньо стосується і аграрного сектора: якість дорадчих служб, доступність кредитів, розвиненість інфраструктури зберігання та переробки, активність місцевих органів підтримки агробізнесу суттєво відрізняються між регіонами. Для Кіровоградської області – центрального аграрного регіону з потужним виробничим потенціалом, але з нерівномірним розвитком по районах – ця теза є особливо актуальною і становитиме предмет аналізу в другому розділі роботи.

Ще одним важливим виміром є неформальна складова інституційного середовища аграрного сектора. Дослідники зафіксували, що для сільськогосподарських підприємств неформальні правила – традиції господарювання, норми взаємної підтримки в сільській громаді, неформальні

домовленості щодо оренди – є не просто доповненням до формальних норм, а найважливішою складовою інституційного середовища, від якої залежить реальна ефективність нових законів. Для аграрного підприємництва, глибоко вкоріненого в місцеву соціальну тканину, зміна неформальних інститутів є не менш важливою умовою реформ, ніж зміна законодавства.

Таким чином, інституційне середовище аграрного сектора є якісно відмінним від інших галузей і характеризується: унікальною роллю земельних інститутів як системоутворюючої складової; підвищеною залежністю від природно-кліматичних умов, що обумовлює специфічні інститути страхування та підтримки; стратегічним значенням продовольчої безпеки, що виправдовує активнішу державну присутність; асиметрією позицій малих і великих виробників, що породжує потребу у захисних інститутах; регіональною диференціацією якості інституційного середовища; вагомістю неформальних правил, вкорінених у сільській соціальній тканині. В умовах повномасштабної збройної агресії всі ці характеристики набули особливого значення, а інституційне середовище аграрного сектора зазнало прискореної трансформації під впливом як руйнівних (воєнні ризики), так і модернізаційних (євроінтеграційні реформи, цифровізація) чинників. Ці особливості становлять концептуальну основу для аналізу конкретних інституційних умов, що складаються в аграрному секторі України та Кіровоградської області, якому присвячений другий розділ роботи. Попередньо необхідно розглянути євроінтеграційний вимір інституційного середовища, що є предметом наступного підрозділу.

1.3. Євроінтеграційний вимір інституційного середовища: досвід країн ЄС та вимоги Спільної аграрної політики

Євроінтеграційний курс України, офіційно підтверджений наданням статусу кандидата у члени ЄС 23 червня 2022 р., визначає принципово новий

вимір інституційного середовища аграрного сектора. Членство в ЄС передбачає не просто укладання торговельних угод чи отримання доступу до ринків, а повноцінне прийняття *acquis communautaire* – сукупності правових норм, стандартів та інституційних механізмів ЄС. У сфері сільського господарства це означає поступове приведення національного інституційного середовища аграрних підприємств у відповідність до вимог Спільної аграрної політики (САП) – одного з найбільш розвинених і розгалужених інституційних утворень у світовій практиці аграрного регулювання.

САП є невіддільною складовою функціонування ЄС від самого початку: її засади закладені ще в Римському договорі 1957 р. [10] і з того часу зазнали кількох принципових реформ. Ключовим для розуміння логіки САП є те, що вона конструює не просто систему субсидій, а цілісне інституційне середовище для аграрного підприємництва — від визначення правил ведення господарства до механізмів фінансування, контролю та санкцій. Варшавська Н.Г. охарактеризовує САП як «інтегровану систему заходів, завдяки яким забезпечується підтримка цін на аграрну продукцію та субсидується виробництво сільськогосподарських товарів», що побудована на трьох принципах: ринкова єдність, фінансова солідарність та надання переваг продукції країн-учасниць [15].

Розуміння еволюції САП є необхідною умовою для оцінки того, які саме інституційні форми Україна зобов'язана впровадити у процесі євроінтеграції. Трансформацію САП по реформаційних етапах систематизовано у таблиці 1.7.

Аналіз даних таблиці 1.7 виявляє принципово важливу тенденцію: кожен реформаційний цикл відображав зміщення акцентів від кількісної підтримки виробництва до якісної підтримки виробника з дотриманням ним екологічних та соціальних стандартів. Ця еволюція відображає загальну тенденцію у теорії державного втручання — перехід від «першого покоління» інструментів (цінова підтримка, квоти) до «другого покоління» (умовні прямі виплати) і «третього покоління» (стратегічні плани, орієнтовані на досягнення

публічних цілей). Для України принципово важливим є розуміння не лише кінцевого результату цієї еволюції, а й логіки, що нею рухала — оскільки саме ця логіка визначає вимоги до інституційного середовища.

Таблиця 1.7 – Еволюція Спільної аграрної політики ЄС та орієнтири для аграрної політики України

Період	Ключова реформа	Основний зміст	Орієнтири для України
1962–1992	Становлення та перший перегляд	Фіксовані закупівельні ціни; захист від імпорту; фінансування з єдиного аграрного фонду ЄС; перевиробництво продовольства	Розуміння меж цінового регулювання
1992–2003	Реформа Мак Шеррі	Зниження цінової підтримки; запровадження прямих компенсаційних виплат; екологічні стандарти для фермерів; ринкова орієнтація	Перехід від цінової до прямої підтримки
2003–2013	Реформа Фішлера (Agenda 2000)	Відокремлення прямих платежів від обсягів виробництва; умова перехресної відповідальності (cross-compliance); бюджет 2007–2013 рр.; підвищення екологічних вимог	Принцип cross-compliance як основа якісного виробництва
2014–2022	«Зелена» САП	Перехід від підтримки виробництва до підтримки виробника; екологізація (greening); розвиток сільських територій як другий стовп; підтримка молодих фермерів	Диверсифікація доходів на селі; сільський розвиток
2023–2027	Нова САП (Регламент ЄС 2021/2115) [7]	Стратегічні плани країн-членів; 9 цілей ЄС (клімат, довкілля, добробут, молоді фермери); 85% платежів пов'язані з цілями сталого розвитку до 2026 р.; більша гнучкість для країн-членів; ІСАК/ІАКС	Основа для адаптації України: ДАР, Виплатна агенція, ІСАК

Джерело: складено автором на основі [15; 43]

Рівень адаптації вітчизняного аграрного законодавства до вимог САП ЄС є нерівномірним у розрізі окремих напрямів, що наочно демонструє рис. 1.2. Найвищого ступеня наближення досягнуто у сфері санітарних та фітосанітарних заходів (82%) і загального аграрного законодавства (70%), де реформи реалізовувались ще до початку повномасштабної агресії в рамках виконання Угоди про асоціацію. Натомість управління земельними ресурсами (65%), кліматична адаптація і ГАЕС (40%) та розбудова Виплатної агенції й ІСАК (25%) залишаються найбільш проблемними напрямками. Така диспропорція пояснюється різною інституційною складністю: якщо технічні стандарти і нормативи порівняно легко транспонуються через прийняття відповідних законів, то фінансова архітектура САП і кліматичні умовності потребують глибоких адміністративних перетворень, формування нових управлінських структур і зміни поведінкових моделей агровиробників.

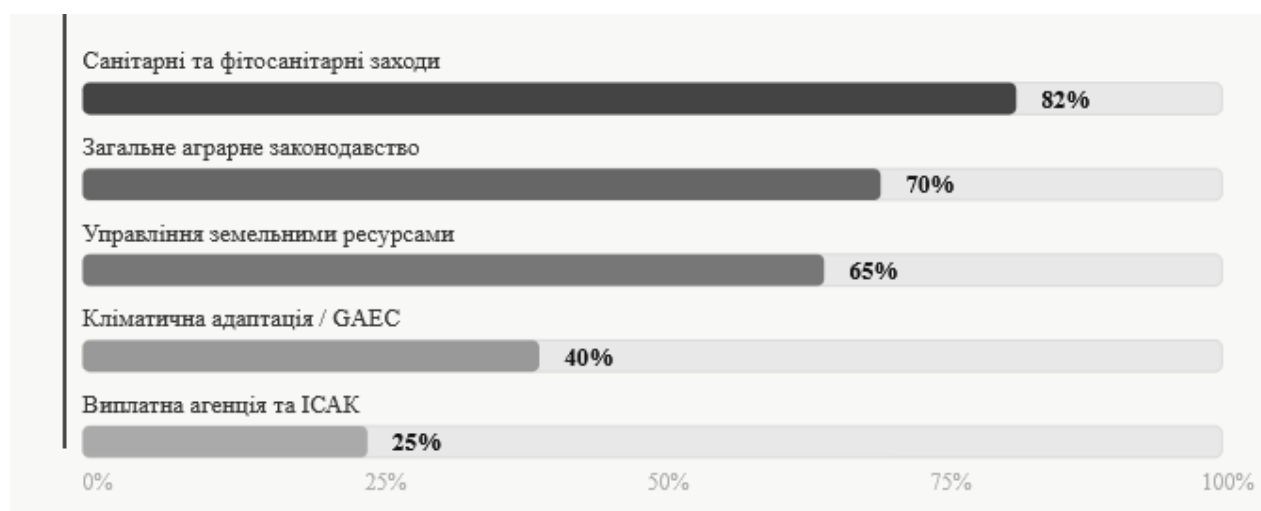

Рис. 1.2. Рівень адаптації аграрного законодавства України до вимог САП ЄС

Джерело: побудовано автором на основі [20; 26; 33]

Нормативну основу сучасного етапу САП (2023–2027 рр.) формують три регламенти ЄС. Регламент № 2021/2115 [7] встановлює правила підтримки національних стратегічних планів — ключовий нормативний документ, що

закладає дев'ять стратегічних цілей ЄС у сфері сільського господарства: від забезпечення справедливих доходів фермерів та підвищення конкурентоспроможності до підтримки зайнятості в сільській місцевості, сприяння кліматично нейтральному виробництву та збереженню біорізноманіття. Регламент № 2021/2116 [8] регулює фінансування, управління та моніторинг САП через Інтегровану систему адміністрування та контролю (ІСАК/ІАКС) та вимагає від країн-членів акредитації Виплатних агенцій. Регламент № 2021/2117 вносить зміни до організації окремих ринків [43].

Відмінною рисою нової САП є принцип «нового моделі впровадження»: країни-члени отримали значно більшу свободу у визначенні конкретних заходів підтримки в межах спільних цілей через розробку власних Стратегічних планів САП. Це означає, що для України при вступі до ЄС потрібно буде розробити не просто національні програми підтримки, а Стратегічний план САП – комплексний документ, який визначає, як Україна досягатиме 9 цілей ЄС за допомогою конкретних заходів, фінансованих із фондів EAGF та EAFRD.

Принциповим елементом САП, якого повністю бракує в Україні, є перехресна відповідальність (cross-compliance) та стандарти GAEC (Good Agricultural and Environmental Conditions). Відповідно до цих вимог, фермер отримує пряму підтримку лише за умови дотримання обов'язкових стандартів щодо стану ґрунтів, водних ресурсів, біорізноманіття, добробуту тварин та здоров'я рослин. Порушення тягне зниження або припинення виплат. Таким чином, САП перетворює фінансову підтримку на інструмент примусового дотримання екологічних і соціальних норм – тобто виконує важливу регулятивну функцію інституційного середовища, яка в Україні поки відсутня. Старікова Л.А. характеризує цей розрив як «культурний», наголошуючи, що в Україні «визначення напрямів фінансування не пов'язується з жодними цілями і є просто реакцією на зусилля галузевих лобістів» [43].

Ще одним ключовим інституційним елементом, що визначає вимоги САП до країн-членів, є система управління і контролю – ІСАК (IACS). Вона охоплює: систему ідентифікації земельних угідь, геопросторову систему обліку, систему ідентифікації отримувачів дотацій, систему моніторингу та накладення санкцій. Уся ця система управляється акредитованою Виплатною агенцією, яка відповідає перед Єврокомісією за правомірність та цільовий характер виплат. В Україні Закон «Про організаційні засади здійснення підтримки в аграрному секторі» (жовтень 2025 р.) передбачив створення Виплатної агенції та ІСАК, однак їх повноцінний запуск заплановано лише після 2027 р. [36].

Принципово важливим є питання про те, чому євроінтеграційний вимір є невід'ємним елементом аналізу інституційного середовища аграрних підприємств, а не лише зовнішньополітичним питанням. Відповідь полягає у тому, що гармонізація з вимогами ЄС безпосередньо впливає на умови ведення господарства кожного аграрного підприємства: стандарти якості продукції визначають можливість виходу на ринки ЄС; вимоги ГАЕС визначають допустимі агротехнічні практики; структура платіжної підтримки впливає на фінансові показники та інвестиційні рішення; вимоги до Виплатної агенції та ІСАК визначають процедуру отримання державної підтримки. Таким чином, євроінтеграція є не зовнішнім контекстом, а структурним елементом інституційного середовища аграрних підприємств [19].

Окремого розгляду потребує питання про відповідність масштабів аграрного сектора України можливостям САП. Україна з її 42 млн га сільськогосподарських угідь та статусом одного з провідних світових виробників зернових і олійних є принципово іншим за масштабами гравцем порівняно з більшістю країн – членів ЄС. ДСЄП зафіксувала, що «незважаючи на розмір АПК України, багато секторів залишаються слаборозвиненими через зосередження уваги на експорті сировинної сільськогосподарської продукції з низькою доданою вартістю» [19]. Саме тому євроінтеграція є не лише

зобов'язанням, але й можливістю — стимулом для диверсифікації аграрного сектора, нарощування переробки та підвищення доданої вартості продукції.

Практичний вимір євроінтеграційних вимог для аграрних підприємств Кіровоградської області є конкретним і відчутним. По-перше, аграрні підприємства регіону, що орієнтуються на експорт олії та зернових до ЄС (а країни ЄС становили 46,9% експорту регіону у 2025 р. [16]), безпосередньо залежать від відповідності стандартам ЄС. По-друге, запровадження ІСАК та Виплатної агенції зміниться процедура отримання державної підтримки, до якої мають готуватися всі зареєстровані агровиробники регіону. По-третє, вимоги cross-compliance стимулюватимуть зміну агротехнічних практик у напрямку сталого землекористування.

Таким чином, євроінтеграційний вимір інституційного середовища аграрних підприємств є не абстрактним зовнішньополітичним орієнтиром, а конкретним набором інституційних вимог, що поступово трансформують умови господарювання. САП ЄС є розвиненою системою аграрних інститутів, від якої Україна відстає насамперед у частині культури стратегічного планування, системи умовності підтримки, фінансової архітектури та інституційних механізмів контролю. Досягнутий прогрес 70–82% наближення за ключовими напрямками, позитивна оцінка ЄК 2025 р. свідчить про реальний рух уперед, однак критичні інституційні розриви залишаються. Подолання цих розривів у контексті воєнного стану та одночасного повоєнного відновлення є комплексним завданням, яке потребує не лише законодавчих змін, але й розбудови організаційних спроможностей на всіх рівнях управління. Аналіз конкретних інституційних механізмів та їх стану в аграрному секторі України й Кіровоградської області складатиме предмет другого розділу роботи.

1.4. Інституційне забезпечення як чинник економічного розвитку аграрних підприємств

Теоретичні засади інституційного середовища, розглянуті у попередніх підрозділах, формують необхідне підґрунтя для розуміння механізму впливу інституцій на економічний розвиток аграрних підприємств – ключового питання, що становить методологічне ядро цього дослідження. З'єднання інституційної теорії (що пояснює «правила гри») з концепцією економічного розвитку підприємства (що пояснює результат «гри») є принциповим кроком, без якого аналіз інституційного середовища залишається теоретично завершеним, але практично безпредметним.

Поняття «економічний розвиток підприємства» є самостійною науковою категорією, що принципово відрізняється від суміжних понять «зростання» та «ефективність». Відмінність між розвитком і зростанням сформулював Р. Акофф: «зростання може відбуватися з розвитком або при його відсутності... ріст означає підвищення розмірів або числа об'єктів», тоді як розвиток — «це процес, у якому збільшуються можливості і бажання індивіда задовольняти свої потреби і потреби інших людей». Це розрізнення є принциповим для аграрних підприємств: нарощування посівних площ або поголів'я тварин є зростанням, але не обов'язково розвитком; розвитком є перехід до вищого технологічного укладу, диверсифікація виробництва, нарощування доданої вартості продукції [14].

В економічній науці сформувалося кілька підходів до трактування економічного розвитку підприємства. Їх авторське представлення з акцентом на інституційному вимірі подано в таблиці 1.8.

Аналіз підходів, систематизованих у вищезазначеній таблиці, дозволяє виявити спільну ознаку усіх сучасних концепцій: економічний розвиток підприємства розглядається не як автономний процес, що визначається виключно внутрішніми ресурсами, а як результат взаємодії підприємства з його зовнішнім середовищем, ключовою складовою якого є інституційне.

Таблиця 1.8 – Систематизація підходів до визначення економічного розвитку аграрних підприємств

№	Автор / Джерело	Визначення / підхід	Концептуальна ознака
1	Акофф Р. (класичний підхід)	Розвиток — процес, у якому збільшуються можливості і бажання суб'єкта задовольняти власні потреби та потреби інших; якісні зміни, а не лише кількісне зростання	Якісний підхід: розвиток ≠ зростання
2	Боженова О.В.	Потенціал економічного розвитку підприємства — здатність забезпечити закономірний перехід від наявного економічного рівня до більш високого, що характеризується зростанням макро- і мікроекономічних показників	Потенційний підхід: здатність до переходу на вищий рівень
3	Гуменюк М.М.	Економічний розвиток сільськогосподарського підприємства визначається комплексом внутрішніх (організаційно-виробничих, трудових, маркетингових) та зовнішніх (загальноекономічних, державної підтримки, фінансово-кредитних) чинників; інституційне середовище є ключовим зовнішнім чинником	Чинниковий підхід: внутрішні та зовнішні детермінанти
4	Шпикуляк О.Г.	Інституційне забезпечення розвитку підприємництва в аграрній сфері — сукупність заходів держави щодо формування інституційної матриці (формальних і неформальних інститутів та механізмів примусу), що створюють умови для розвитку різноманітних форм підприємництва	Інституційний підхід: державна інституційна матриця як основа розвитку
5	Перегуда Ю.А.	Сталий розвиток аграрних підприємств — здатність підтримувати безперервність виробництва, зберігати експортну спроможність, адаптуватися до воєнних ризиків і формувати передумови для відновлення на основі узгодженої системи інституційної підтримки	Системно-адаптаційний підхід: стійкість і відновлення через інституційну архітектуру
6	Urbano D., Aparicio S., Audretsch D.	25 років досліджень підтверджують: інститути є первинним чинником підприємницької активності та економічного зростання; формальні та неформальні інститути по-різному впливають на розвиток залежно від контексту	Емпіричний підхід: первинність інститутів для підприємницького розвитку

Джерело: складено автором на основі [5; 11; 14; 17; 23; 47]

Шпикуляк О.Г. формулює це так: підприємство «може існувати лише за певних інституційних умов (комбінації формальних і неформальних інститутів, а також механізмів примусу) та, водночас, підприємці своїми діями можуть змінювати ці умови» [47]. Ця двосторонність – підприємство як об'єкт інституційного впливу і як суб'єкт інституційних змін – є сутністю відносин між інституційним середовищем і економічним розвитком.

Для цілей нашого дослідження синтезуємо авторське визначення: *економічний розвиток аграрних підприємств – це закономірний процес якісних і кількісних змін у виробничій, фінансовій, ринковій та інвестиційній діяльності аграрних суб'єктів господарювання, що характеризується переходом до вищого рівня ефективності, конкурентоспроможності та стійкості під впливом сукупності внутрішніх ресурсів і зовнішнього інституційного середовища.* Таке визначення, по-перше, розрізняє розвиток і зростання; по-друге, чітко включає інституційне середовище як екзогенний чинник; по-третє, є операційним – визначає виміри, за якими можна оцінювати розвиток.

Вимір економічного розвитку аграрних підприємств потребує системи показників, що охоплюють різні аспекти діяльності. Шпикуляк О.Г. пропонує такі результативні індикатори інституційного забезпечення розвитку підприємництва в аграрній сфері: зростання кількості суб'єктів підприємницької діяльності; збільшення обсягів виробленої продукції; підвищення ефективності підприємницької діяльності; зменшення трансакційних витрат; зростання доходів [47].

Для цілей аналізу в нашому дослідженні систематизуємо показники за чотирма групами з урахуванням специфіки аграрного сектора та зв'язку кожної групи з конкретними інституційними умовами.

Таблиця 1.9 наочно демонструє, що кожна група показників економічного розвитку аграрних підприємств прямо пов'язана з конкретними

інституційними умовами. Це підтверджує методологічну правомірність аналізу інституційного середовища як чинника розвитку: зміни в інститутах (прийняття нових законів, запровадження нових програм підтримки, реформування ринку земель) генерують зміни в показниках виробництва, фінансових результатах та ринковій позиції підприємств.

Таблиця 1.9 – Система показників економічного розвитку аграрних підприємств та їх зв'язок з інституційним середовищем

Група показників	Конкретні індикатори	Вплив інституційного середовища
Виробничі	Обсяг виробленої продукції, т/га; валовий збір; урожайність культур; поголів'я та продуктивність тварин; індекс фізичного обсягу виробництва	Визначаються через: права на землю (кількість і якість угідь), доступ до кредитів (обігові кошти на посів), фітосанітарні стандарти (якість насіння)
Фінансові	Чистий прибуток; рентабельність виробництва; фінансовий результат до оподаткування; ЕВІТДА; коефіцієнт ліквідності	Визначаються через: систему оподаткування (4-та група єдиного податку), доступ до дешевих кредитів (програма 5–7–9%), захист від несплати за контрактами
Ринкові	Обсяг реалізованої продукції; ціни реалізації; частка на ринку; диверсифікація ринків збуту; обсяг аграрного експорту	Визначаються через: стандарти СФЗ (доступ до ринку ЄС), земельні аукціони (прозорість цін), торгові угоди (ПВЗВТ з ЄС)
Інвестиційні	Обсяг капітальних інвестицій; оновлення основних фондів; залучення іноземних інвестицій; витрати на НДДКР	Визначаються через: захист прав власності (земельний кадастр), гарантійні механізми (MIGA, Фонд гарантування), стабільність правових норм
Соціальні	Чисельність зайнятих; рівень оплати праці; соціальні витрати підприємства; індекс розвитку сільської громади	Визначаються через: трудове законодавство (умови мобілізації), соціальні стандарти ЄС (GAEC, добробут тварин), підтримку молодих фермерів

Джерело: складено автором на основі [17; 23; 47]

Принципово важливим теоретичним питанням є механізм, через який інституційне середовище впливає на економічний розвиток аграрних підприємств. Це обумовлюється тим, що вплив інституційного середовища на економічний розвиток є багатоканальним і реалізується через різні механізми — від прямих стимулів до адаптаційних механізмів. Важливим висновком є те, що ці канали не є незалежними: стимулювальний і обмежувальний канали перебувають у рівновазі (надмірне стимулювання без обмежень призводить до неефективного використання ресурсів; надмірні обмеження без стимулів паралізують підприємницьку активність), а координаційний і розподільчий канали визначають доступ до умов, за яких можливі стимулювальний та адаптаційний ефекти.

Особливого значення у контексті даного дослідження набуває концепція інституційних чинників ефективного функціонування малих аграрних підприємств, розроблена Гуменюком М.М. та ін. Автори систематизують зовнішні чинники на макrorівні (загальноекономічні, державна підтримка та регулювання, науково-технічні, фінансово-кредитні, ринкові, соціально-демографічні, цінові) та мезорівні, а внутрішні — на виробничі та невиробничі [17]. У цій класифікації інституційне середовище є надсистемою, що визначає якість кожного зовнішнього чинника: «загальноекономічні чинники» включають законодавчу базу; «державна підтримка» — систему програм і реєстрів; «фінансово-кредитні» — доступність інститутів кредитування. Отже, вдосконалення інституційного середовища є найбільш системним способом позитивного впливу на всю сукупність зовнішніх чинників розвитку аграрних підприємств.

Для умов воєнного стану та підготовки до повоєнного відновлення принципового значення набуває концепція *сталого розвитку аграрних підприємств* як здатності підтримувати безперервність виробництва, зберігати експортну спроможність і адаптуватися до безпекових ризиків.

Перегуда Ю.А. розробила інституційну архітектуру такого розвитку, що охоплює шість взаємопов'язаних блоків: нормативно-правовий (стратегічна рамка трансформації), фінансово-кредитний (ліквідність і виробничий цикл), експортно-логістичний (збереження каналів збуту), інноваційно-дорадчий (адаптаційні технології), безпеково-відновлювальний (розмінування, відновлення) та еколого-ресурсний (відновлення ґрунтів і водних ресурсів) [23]. Ця архітектура є теоретичним підґрунтям для визначення пріоритетів вдосконалення інституційного середовища у третьому розділі нашого дослідження.

Зв'язок між якістю інституційного середовища та економічним розвитком підприємств підтверджено численними емпіричними дослідженнями. Urbano D., Aparicio S. та Audretsch D. за результатами мета-аналізу 25 років досліджень встановили, що «формальні і неформальні інститути відіграють ключову роль у поясненні міжрегіональних і міжкраїнових відмінностей у рівні підприємницької активності та економічного зростання» [11]. Науковці підтверджують: периферійні регіони (до яких певною мірою можна віднести і Кіровоградську область у контексті загальноукраїнського розвитку) суттєво поступаються центральним за рівнем інституційного середовища, що безпосередньо відображається на показниках підприємницької активності [3].

Для Кіровоградської області як регіону з потужним аграрним потенціалом, але з характерними для центральних регіонів України інституційними обмеженнями, ця теза є особливо актуальною. Факти, встановлені в другому розділі (аграрний сектор формує понад 75% прибутку підприємств регіону, але поголів'я ВРХ скорочується, малі виробники демонструють негативну динаміку при позитивній у великих підприємств), є прямим підтвердженням того, що якість інституційного середовища вибірково

впливає на різні категорії аграрних підприємств, гальмуючи розвиток менш захищених.

Таким чином, теоретичне осмислення взаємозв'язку між інституційним забезпеченням і економічним розвитком аграрних підприємств дозволяє сформулювати такі ключові висновки.

По-перше, інституційне середовище є системним зовнішнім чинником, що визначає якість всіх інших зовнішніх умов функціонування аграрних підприємств – від доступу до кредитів до можливості виходу на ринок ЄС.

По-друге, вплив інституцій на економічний розвиток реалізується через п'ять каналів – стимулювальний, обмежувальний, координаційний, розподільчий та адаптаційний, — кожен з яких відображається у конкретних показниках виробничої, фінансової та ринкової діяльності.

По-третє, в умовах воєнного стану адаптаційний канал набуває особливого значення: інституційне забезпечення стійкості та відновлення стає не менш важливим, ніж інституційне забезпечення поточного розвитку.

По-четверте, вдосконалення інституційного середовища є найбільш системним і довгостроковим способом підвищення економічного розвитку аграрних підприємств регіону – що й обумовлює формування відповідних пріоритетів у наступних розділах роботи.

РОЗДІЛ 2

ОЦІНКА ІНСТИТУЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА ЯК ЧИННИКА ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

2.1. Оцінка впливу інституційного середовища на розвиток аграрного сектора країни та регіону в умовах воєнного стану

Оцінка впливу інституційного середовища на економічний розвиток аграрних підприємств потребує переходу від якісного аналізу норм і правил до кількісного вимірювання їх наслідків. Для Кіровоградської області, яка формує 9,5% загальноукраїнського обсягу виробництва сільськогосподарської продукції при частці площ 4,6%, це питання є особливо актуальним: розташована у відносно безпечному центральному регіоні, область зазнала системних інституційних трансформацій — від запровадження воєнного стану та земельної реформи до нових програм держпідтримки — без прямих воєнних руйнувань виробничого потенціалу.

Порівняльний аналіз ключових показників економічного розвитку аграрного сектора Кіровоградської області та України загалом представлено у таблиці 2.1. Аналіз зазначеної таблиці дозволяє сформулювати кілька принципових висновків. По-перше, Кіровоградська область формує близько 9,5% загальноукраїнського обсягу виробництва сільськогосподарської продукції при частці посівних площ 4,6% — що свідчить про вищу за середню продуктивність використання земельних ресурсів. У 2025 р. на тлі загального скорочення виробництва в Україні (до ~990,5 млрд. грн., тобто -7,0% до 2023 р. у порівнянних цінах) регіон наростив обсяг до ~107,4 млрд. грн. (+6,0%), що збільшило його частку до ~10,8% — найвищого рівня з 2022 р. По-друге, питома вага аграрного сектора у чистому прибутку підприємств регіону (50,1% у 2023 р.) свідчить про критичну залежність регіональної економіки від

аграрного виробництва та водночас – про недостатню диверсифікацію. По-третє, стійке відставання урожайності зернових регіону (42,5 ц/га) від загальноукраїнського показника (52,5 ц/га) на 19% вказує на структурну проблему інтенсифікації виробництва, що є функцією обмеженого доступу до фінансових ресурсів, тобто дефекту фінансових інститутів підтримки.

Таблиця 2.1 – Порівняльна характеристика ключових показників економічного розвитку аграрного сектора Кіровоградської області та України (2023–2025 рр.)

Показник (період)	Україна	Кіровоградська область	Кіровоградщина / Україна, %
Обсяг виробництва с/г продукції, млрд грн (2023 р.)	1066,0	101,3	9,5
Обсяг виробництва с/г продукції, млрд грн (2025 р., порівняні ціни 2023 р.)	990,5	107,4	10,8
Валовий збір зернових, тис. т (2025 р.)	60 790	2 575	4,2
Урожайність зернових, ц/га (2025 р.)	52,5	42,5	80,9
Аграрний експорт, млн дол. США (9 міс. 2025 р.)	~22 700	607,2	~3,6
Посівна площа с/г культур підприємств, тис. га (2025 р.)	~27 100	1 238,5	4,6
Поголів'я ВРХ, тис. голів (01.01.2024)	2 785	64,3	2,3

Джерело: складено автором на основі [16; 19; 42]

Для оцінки динаміки впливу інституційного середовища принципово важливим є часовий вимір. Дані таблиці 2.2 виявляють кілька принципово важливих закономірностей. По-перше, аграрний сектор Кіровоградщини демонструє стабільно меншу волатильність порівняно із загальноукраїнськими показниками: у кризовому 2022 році спад регіону (91,2%) був менший, ніж по Україні (84,3%); у 2025 році регіон показав зростання (+5,9%) всупереч

загальноукраїнському падінню (–6,8%). Це підтверджує адаптаційний ефект інституційного середовища — вигідне географічне розташування у поєднанні з програмами держпідтримки забезпечили відносну стійкість.

Таблиця 2.2 – Динаміка індексів виробництва сільськогосподарської продукції та урожайності зернових Кіровоградської області (2020–2025 рр.)

Показник	2020	2021	2022	2023	2024	2025	Тренд
Індекс с/г продукції України, % до поперед. року	98,8	129,8	84,3	116,5	99,7	93,2	Нестабільний; шок 2022 і 2025
Індекс с/г продукції Кіровоградщини, % до поперед. року	100,8	107,9	91,2	108,6	100,1	105,9	Менш волатильний; ріст у 2025
у т.ч. підприємства, % до поперед. року	97,5	159,3	82,8	н/д	100,1	119,2	Значне зростання у 2025
Обсяг вир-ва с/г Кіровоградщини, млрд грн (порівняні ціни 2023)	91,6	98,7	90,0	101,3	101,4	107,4	Зростання попри спад в Україні
Обсяг вир-ва с/г України, млрд грн (порівняні ціни 2023)	753,5	977,8	824,1	1066,0	1062,8	990,5	Скорочення у 2025 р.
Частка Кіровоградщини, %	12,1	10,1	10,9	9,5	9,5	10,8	Зростання частки у 2025
Урожайність зернових Кіровоградщини, ц/га	45,3	50,2	46,9	44,7	43,1	42,5	Нижче середнього по Україні

Джерело: складено автором на основі [16; 42]

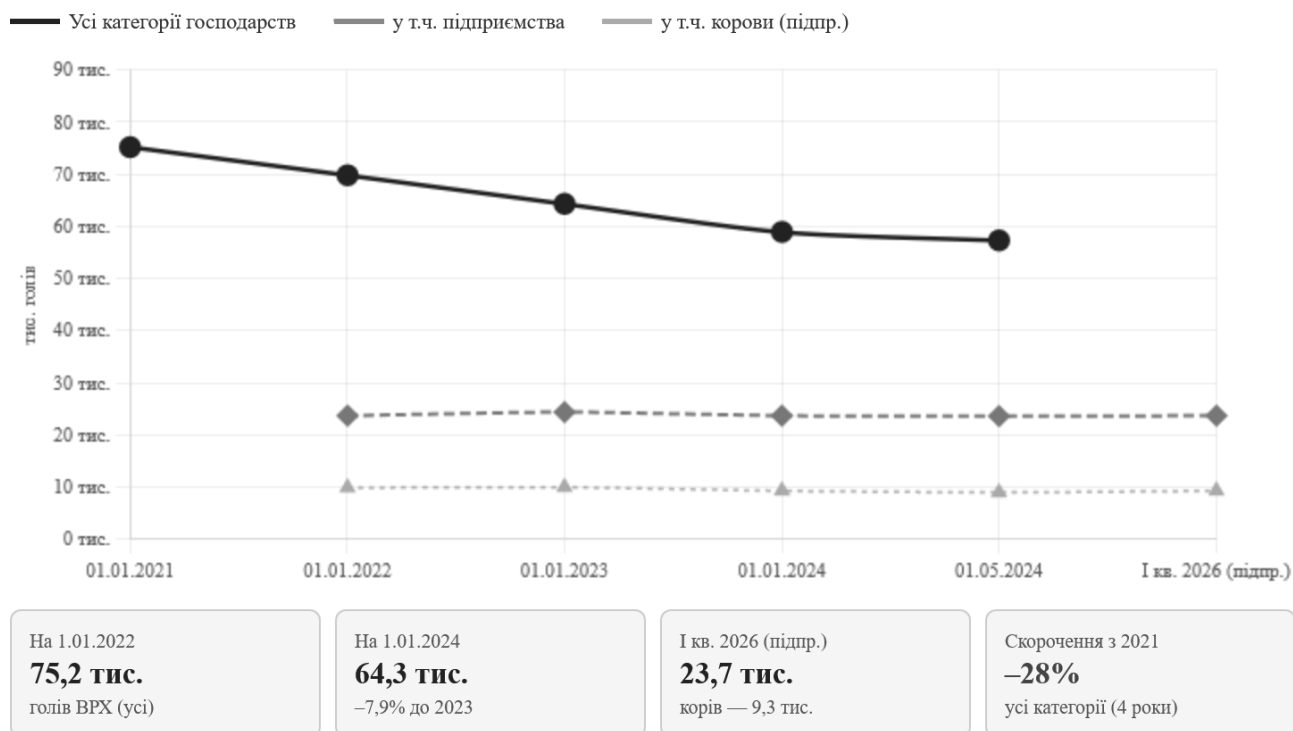
Дані таблиці 2.2 виявляють принципово важливу закономірність: аграрний сектор Кіровоградщини демонструє меншу волатильність індексів порівняно із загальноукраїнськими показниками. У кризовому 2022 р. регіон зафіксував спад 91,2% проти 84,3% по Україні. Показово, що підприємства регіону 2021 р. продемонстрували рекордний індекс 159,3% (рік відкриття

ринку землі та зниження кредитних ставок), тоді як 2022 р. — спад 82,8% (воєнний шок). Ця циклічність підтверджує: інституційні сигнали (реформи і кризи) миттєво відображаються у виробничих показниках. Розрив між підприємствами (+19,2%) та господарствами населення (−1,4%) у I кв. 2026 р. є прямим доказом нерівномірного розподільчого впливу системи підтримки.

Негативним є той факт, що урожайність зернових регіону демонструє стійку низхідну тенденцію п'ять років поспіль: 50,2 (2021) → 46,9 (2022) → 44,7 (2023) → 43,1 (2024) → 42,5 ц/га (2025) при одночасному зростанні загальноукраїнського показника до 52,5 ц/га. Це структурна проблема, пов'язана з монокультурною спеціалізацією (соняшник — 42,9% посівної площі) і виснаженням ґрунтів — прямий наслідок відсутності інституційних стимулів до дотримання сівозміни.

Окрім того, дихотомія між підприємствами (+19,2% у I кв. 2026 р.) та господарствами населення (−1,4%) є одним із найбільш тривожних інституційних сигналів. Вона свідчить, що вигоди від реформ (ринок землі, кредитна підтримка, ДАР) концентруються у великих виробників, тоді як малі залишаються поза системою підтримки.

Особливою проблемою, що потребує адресного вирішення в рамках реформування системи підтримки, є відновлення тваринницького сектора Кіровоградщини. Скорочення поголів'я ВРХ у регіоні (−7,9% у 2024 р., 64,3 тис. гол. станом на 01.01.2024 р.) є тривожним сигналом: тваринництво є більш трудомістким і соціально значущим сектором, ніж рослинництво, а його деградація негативно впливає на зайнятість і продовольчу безпеку. За актуальними даними на I кв. 2026 р., поголів'я ВРХ у підприємствах регіону становило 23 728 голів (у т.ч. корови — 9 325 голів), свиней — 157 591 голів; вироблено 81 023 ц живої маси тварин та 18 661 т молока [16]. Середні ціни реалізації продукції підприємствами Кіровоградщини у I кв. 2026 р. склали: зернові – 8 735,7 грн/т, олійні культури – 25 666,1 грн/т, сільськогосподарські тварини (жива маса) — 61 786,5 грн/т, молоко — 15 657,9 грн/т [16]. Спадна динаміка поголів'я ВРХ за останні 5 років наочно проілюстрована на рис. 2.1.

Примітка: дані за 2021–2024 — усі категорії господарств на початок року; 2026 — підприємства за I кв. (ГУС у Кіровоградській обл. [21]; Облік худоби на 1.01.2024)

Рис. 2.1. Динаміка поголів'я великої рогатої худоби в Кіровоградській області (2021–2026 рр.), тис. голів

Джерело: побудовано автором на основі даних ГУС у Кіровоградській області [16]

Чинна програма відшкодування 80% вартості племінних тварин є правильним напрямом, однак недостатнім за масштабом. НІСД пропонує розробити Державну цільову програму розвитку тваринництва до 2033 р. [40–42], яка має включати: пільгове кредитування будівництва та реконструкції ферм; субсидії на енергоносії для тваринницьких підприємств; цільову підтримку господарств власників, що проживають у сільській місцевості.

Для узагальнення впливу інституційного середовища на економічний розвиток аграрних підприємств Кіровоградської області застосуємо SWOT-аналіз, що дозволяє системно оцінити сильні та слабкі сторони, можливості та загрози, пов'язані з поточним станом інституційного середовища [22].

SWOT-аналіз (таблиця 2.3) виявляє системну суперечність: потужні продуктивні сили функціонують в умовах інституційних обмежень, що не дозволяють повністю реалізувати наявний потенціал. Зниження фінансового

результату до оподаткування підприємств регіону з 14 876 млн. грн. (2021) до 9597 млн. грн. (2023) при одночасному зростанні обсягів кредитування та посівних площ свідчить про зростання витрат, непропорційне зростанню доходів.

Таблиця 2.3 – SWOT-аналіз інституційного середовища аграрних підприємств Кіровоградської області

Сильні сторони (S)	Слабкі сторони (W)
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Потужний агровиробничий потенціал – один із провідних аграрних регіонів України за обсягом виробництва; ✓ Вигідне центральне географічне розташування – поза зоною активних бойових дій; ✓ Висока роль аграрного сектора у формуванні прибутку підприємств регіону; ✓ Значний і стабільний аграрний експорт, зростаюча орієнтація на ринки ЄС; ✓ Позитивна динаміка виробництва у підприємницькому секторі; ✓ Зростання фінансових результатів та рентабельності аграрного сектора 	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Урожайність зернових стабільно нижча за середньоукраїнський рівень та знижується; ◆ Тривале скорочення поголів'я великої рогатої худоби та занепад тваринницького сектора; ◆ Від'ємна динаміка виробництва в господарствах населення; ◆ Сировинна структура експорту: переважання олії та зернових з мінімальним ступенем переробки; ◆ Дефіцит трудових ресурсів внаслідок мобілізації та міграції; ◆ Монокультурна спеціалізація, висока розораність угідь та ризики деградації ґрунтів
Можливості (O)	Загрози (T)
<ul style="list-style-type: none"> ▶ Розвиток ринку земель сільськогосподарського призначення — зростання заставної бази та інвестиційного потенціалу підприємств; ▶ Масштабування аграрних нот як інструменту фінансування малих та середніх виробників; ▶ Прихід переміщених підприємств зі сходу — нарощування виробничого потенціалу регіону; ▶ Розширення доступу до ринку ЄС через гармонізацію стандартів у рамках євроінтеграції; ▶ Державна програма відновлення та розвитку тваринництва. 	<ul style="list-style-type: none"> ● Ризик монополізації ринку земель агрохолдингами після відкриття доступу для юридичних осіб; ● Залежність системи підтримки від зовнішнього донорського фінансування; ● Загальноукраїнський спад аграрного виробництва та несприятлива кон'юнктура зовнішніх ринків; ● Кліматичні ризики: посухи, аномальні температури, скорочення вегетаційного сезону; ● Зростання виробничих витрат через подорожчання енергоносіїв та логістичні обмеження; ● Відтік кваліфікованих кадрів за кордон та хронічний дефіцит робочої сили в АПК.

Джерело: розроблено автором на основі [16; 19; 20; 40-42]

Таким чином, кількісний аналіз ключових показників економічного розвитку аграрного сектора Кіровоградської області підтверджує вихідну гіпотезу дослідження: інституційне середовище є визначальним чинником, що формує не лише загальний рівень виробництва, але й його структуру, стійкість та розподіл вигод між різними категоріями виробників. Регіон, що функціонує в тих самих загальнонаціональних інституційних умовах, демонструє відмінну від середньої української динаміки – що може бути пояснене лише специфікою поєднання зовнішніх інституційних сигналів (земельна реформа, програми підтримки, торгові угоди з ЄС) та внутрішніх структурних особливостей регіону (концентрація виробництва у підприємствах, безпечне розташування, сировинна спеціалізація).

Виявлені тенденції – зростання частки регіону у загальноукраїнському виробництві, поглиблення дуалізму між великими і малими виробниками, деградація урожайності на тлі монокультурної спеціалізації – не можуть бути повноцінно пояснені без аналізу фундаментального інституту, що лежить в їх основі: земельних відносин. Саме доступ до землі, її ціна, умови оренди та структура землекористування визначають виробничий потенціал аграрних підприємств регіону – що становить предмет дослідження наступного підрозділу.

2.2. Земельні відносини та ринок землі Кіровоградської області: інституційні зміни 2021–2025 рр.

Земельні відносини є центральною складовою інституційного середовища аграрних підприємств. Для Кіровоградської області з розораністю понад 80% і площею сільськогосподарських угідь 1934 тис. га питання земельних реформ є визначальним для економічного розвитку галузі. У 2021–2025 рр. інституційне середовище земельних відносин зазнало двох принципових трансформацій: запровадження ринкового обігу земель (Закон

України № 552-ІХ від 31.03.2020 [29]) та повномасштабного збройного вторгнення, яке суттєво змінило умови функціонування щойно запущеного ринку. Порівняльну динаміку ринку земель України та показники землекористування регіону систематизовано у таблиці 2.4.

Таблиця 2.4 – Динаміка ринку земель сільськогосподарського призначення та показники землекористування Кіровоградської області

Показник	2022	2023	2024	2025
УКРАЇНА				
Кількість угод купівлі-продажу, тис.	44	71	104	50+ (6 міс.)
Площа проданих ділянок, тис. га	~95	~120	314	н/д
Середня ціна, тис. грн/га	32,8	37–39	~54	59–87
Частка угод за нормативною ціною, %	~65	~62	~60	~60
КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ				
С/г угіддя (загальна площа), тис. га	2 044,6	2 044,6	2 044,6	2 044,6
Посівна площа підприємств, тис. га	1 205	1 228	1 225	1 239
Зернові культури, тис. га	629,7	635	~600	607,8
Технічні культури, тис. га	565,6	~590	~620	630,7

Джерело: складено автором на основі [16; 40; 42]

Дані таблиці 2.4 фіксують стійке зростання ринкової активності: кількість угод зросла від 44 тис. (2022 р.) до 104 тис. (2024 р.), середня ціна — з ~32 до 60–88 тис. грн/га. Для Кіровоградщини показово зростання посівної площі підприємств з 1 205,2 тис. га (2022 р.) до 1 238,5 тис. га (2025 р.) — приріст 33,3 тис. га, що відображає процес концентрації виробництва в підприємницькому секторі. Збереження ~60% угод за нормативною ціною свідчить про значну тінізацію ринку. Домінування юридичних осіб після

01.01.2024 р. (60% угод) при їх вищій платоспроможності порівняно з фізичними особами загострює ризик монополізації. Разом із тим збереження вищезазначеної питомої ваги угод за нормативною грошовою оцінкою вказує на значний рівень тінізації ринку та перешкоди для формування прозорого ціноутворення [39].

Відкриття ринку землі сільськогосподарського призначення у 2021 р. запустило процес поступового формування ринкового ціноутворення на основний засіб аграрного виробництва. За чотири роки функціонування ринку кількість угод купівлі-продажу зросла майже у чотири рази – з 28 тис. (II пів. 2021 р.) до 104 тис. (2024 р.), тоді як середня ціна гектара збільшилась із ~34 до 59–87 тис. грн. Принциповою інституційною зміною стало допущення юридичних осіб з 01.01.2024 р., що одразу відобразилось у зростанні цін та концентрації угод. Графічну ілюстрацію цих тенденцій представлено на рис. 2.2.

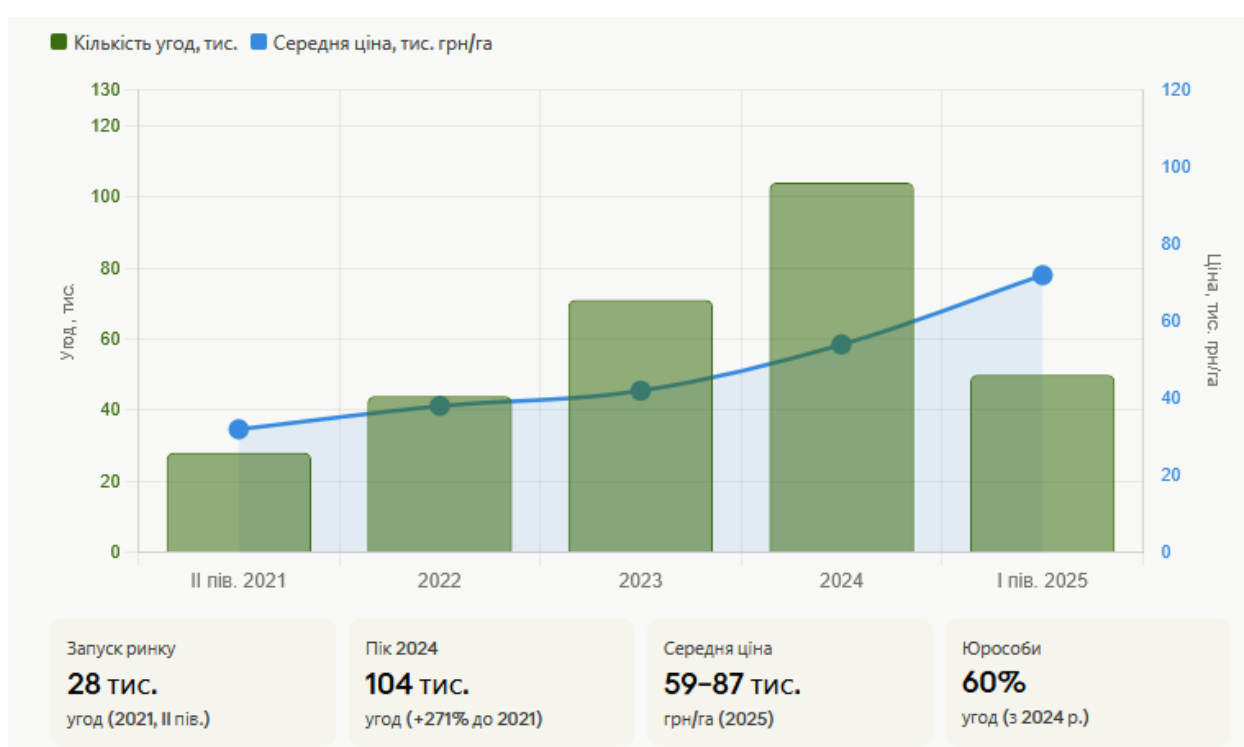

Рис. 2.2. Динаміка кількості угод купівлі-продажу та середніх цін на землі сільськогосподарського призначення в Україні (2021–2025 рр.)

Джерело: побудовано автором на основі [40]

Структура посівних площ Кіровоградщини відображає яскраво виражену сировинну спеціалізацію, що є наслідком як природно-кліматичних умов, так і відсутності інституційних стимулів до диверсифікації (умовності держпідтримки). Детальну структуру землекористування представлено у таблиці 2.5. Дані таблиці підтверджують критичний дисбаланс: технічні культури (соняшник – 42,9%) разом із зерновими (49,1%) охоплюють практично всю посівну площу. Порівняння урожайності зернових регіону (42,5 ц/га) із загальноукраїнським показником (52,5 ц/га) демонструє відставання на 19%, хоча у 2021 р. різниця була меншою (50,2 проти 47,8 ц/га). Це свідчить про відносне погіршення позицій регіону за урожайністю на тлі загальноукраїнського прогресу – і є сигналом недостатності інвестицій в інтенсифікацію виробництва.

Таблиця 2.5 – Структура посівних площ та показники виробництва аграрних підприємств Кіровоградської області (2025 р.)

Культура / група культур	Площа 2025, га	Частка посівів, %	Валовий збір 2025, т	Урожайність, ц/га
Зернові та зернобобові — всього	607 847	49,1	2 575 126	42,5
у т.ч. пшениця	342 717	27,7	1 544 368	45,1
ячмінь	44 191	3,6	179 586	40,6
Технічні культури — всього	630 676	50,9	—	—
у т.ч. соняшник	531 268	42,9	—	—
РАЗОМ посівна площа підприємств	1 238 523	100,0	—	—

Джерело: складено автором на основі даних ГУС у Кіровоградській області [16]

Повномасштабне збройне вторгнення суттєво ускладнило функціонування щойно запущеного ринку земель. Фактичне виключення з ринкового обігу окупованих і прифронтових угідь, загибель і мобілізація

землевласників та орендарів, знищення документації та проблеми з доступом до кадастрових сервісів – усе це призвело до того, що значна частина земельного фонду центральних і більш безпечних регіонів (зокрема Кіровоградської області) фактично абсорбувала попит, переорієнтований із небезпечних зон.

Для узагальненої оцінки впливу земельних інституційних змін на економічний розвиток аграрних підприємств регіону в умовах війни застосуємо аналіз ключових чинників (таблиця 2.6).

Таблиця 2.6 – Вплив інституційних змін на економічний розвиток аграрних підприємств Кіровоградської області в умовах війни

Інституційний чинник	Прояв у регіоні	Вплив на економічний розвиток підприємств	Оцінка
Відкриття ринку землі (2021–2024)	Зростання ринкової вартості угідь: ~34 → 59–87 тис. грн/га; зростання площі проданих ділянок: 69,2 тис. га (2022) → 320,6 тис. га (2024); зростання заставної бази підприємств	Зростання доступу до іпотечного кредитування; збільшення капіталізації активів; стимул до довгострокових інвестицій в угіддя	Позитивний, але обмежений коефіцієнтом ліквідності застави 0,5 (Постанова КМУ № 351)
Допуск юридичних осіб до ринку землі (01.01.2024)	60% угод — юрособи; середня ціна угод юросіб вища за ціни фізичних осіб; ризик витіснення малих фермерів з ринку	Концентрація землі у великих підприємств → зростання їх ефективності; водночас зменшення доступу для МФГ → поглиблення дуалізму між великими і малими виробниками	Суперечливий: позитивний для великих підприємств, негативний для малих
Заморожування орендних відносин в умовах воєнного стану (ЗУ 2145-IX)	Автоматичне продовження договорів оренди на весь строк воєнного стану та 1 рік після; неможливість ринкового перегляду орендної плати	Збереження стабільного доступу орендарів до угідь та безперервності виробництва; водночас блокування зростання орендних доходів власників паїв	Нейтральний для виробників-орендарів, обмежувальний для власників паїв

Продовження табл. 2.6

Інституційний чинник	Прояв у регіоні	Вплив на економічний розвиток підприємств	Оцінка
Відсутність умовності держпідтримки та стимулів до диверсифікації (на відміну від САП ЄС)	Відсутність вимог щодо дотримання сівозміни як умови отримання підтримки; соняшник — 42,9% посівної площі; зернові — 49,1%; кормові культури практично відсутні	Монокультурна спеціалізація → деградація ґрунтів; залежність від кон'юнктури світових цін на олію та зернові; вразливість до кліматичних шоків; занепад тваринництва через брак кормової бази	Негативний у середньо- та довгостроковій перспективі
Регіон — реципієнт переміщеного попиту (з 2022 р.)	Переміщення підприємств зі сходу до центральних регіонів; зростання попиту на оренду угідь; посівна площа підприємств зросла на 33,3 тис. га у 2022–2025 рр.	Нарощування виробничого потенціалу регіону; зростання тиску на ринок оренди та орендних ставок; збільшення обсягів виробництва та аграрного експорту	Позитивний для виробництва та регіональної економіки, проінфляційний для орендного ринку
Програма «Доступні кредити 5–7–9%» та запровадження аграрних нот (з 01.01.2025)	Охоплення ~6,2 тис. підприємств регіону (оцінка); обсяг пільгового кредитування ~10,3 млрд грн (2023); аграрні ноти — новий інструмент фінансування МСП під майбутній урожай	Зниження вартості позикових коштів → зростання інвестицій у техніку та засоби захисту рослин; розширення охоплення фінансуванням малих і середніх виробників через аграрні ноти	Позитивний для великих і середніх підприємств; потенційно трансформаційний для МСП через аграрні ноти

Джерело: розроблено автором на основі [16; 28; 29; 33; 35; 40; 42]

Аналіз таблиці 2.6 засвідчує суперечливий характер земельних інституційних змін. Позитивним є зростання ринкової вартості угідь та приріст посівних площ підприємств (+33,3 тис. га). Негативним – поглиблення дуалізму між великими і малими виробниками, тінізація ринку (~60% угод за нормативною ціною), сировинна монокультура. Ключовим інституційним бар'єром залишається коефіцієнт ліквідності застави земель 0,5 (Постанова

КМУ № 351/2016) [35], що блокує використання землі як реального капіталу для фінансування розвитку. Усунення цього бар'єру є найпростішим і найефективнішим інституційним кроком.

Таким чином, земельні відносини в Кіровоградській області перебувають у стані незавершеної інституційної трансформації: ринок землі запущено, але не відрегульовано; орендні відносини захищено, але не модернізовано; заставний потенціал угідь формально існує, але практично заблокований. Аналіз показав, що інституційне середовище земельних відносин чинить суперечливий вплив на економічний розвиток аграрних підприємств регіону – одні зміни (відкриття ринку, приплив переміщених підприємств) стимулюють розвиток, інші (відсутність умовності підтримки, монокультурна спеціалізація, дуалізм великих і малих) його гальмують. Поряд із земельними відносинами принципово важливим каналом інституційного впливу є система державної підтримки – фінансові інструменти, програми кредитування та реєстрові механізми, що безпосередньо визначають інвестиційні можливості і конкурентоспроможність аграрних підприємств регіону, аналізу яких присвячено наступний підрозділ.

2.3. Аналіз впливу державної підтримки на економічний розвиток аграрних підприємств Кіровоградської області

Державна підтримка аграрних підприємств є невід'ємною складовою інституційного середовища аграрного сектора. Як було з'ясовано в теоретичному розділі, аграрне виробництво генерує значні позитивні зовнішні ефекти (продовольча безпека, зайнятість на селі, збереження ландшафтів), що ринковий механізм не може повноцінно компенсувати виробникам. Це теоретично обґрунтовує необхідність державного втручання у формі прямих виплат, кредитних субсидій, гарантій та інших інструментів підтримки. В умовах повномасштабної збройної агресії ця необхідність набула особливої

гостроти: одночасне зростання витрат виробництва, скорочення доходів, руйнування інфраструктури та обвал зовнішнього фінансування створили безпрецедентне навантаження на аграрний сектор.

Система державної підтримки аграрних підприємств в Україні за структурою принципово відрізняється від аналогічних систем країн ЄС. Якщо в ЄС основу становлять прямі виплати на гектар у межах Спільної аграрної політики (перший стовп), то в Україні основним інструментом є компенсація відсоткових ставок за кредитами – тобто підтримка здійснюється переважно через банківський канал, а не через прямі бюджетні виплати. Це суттєво обмежує доступ до підтримки для аграрних підприємств, що не мають кредитної спроможності або відповідних застав [3]. Водночас у 2022-2025 рр. з'явилися нові інструменти – аграрні ноти та розширена система гарантій, – що частково подолали цей бар'єр.

Державна підтримка є ключовим стимулювальним та розподільчим каналом інституційного впливу на економічний розвиток аграрних підприємств. В умовах воєнного стану її значущість суттєво зростає: програма «Доступні кредити 5–7–9%», аграрні ноти та Державний аграрний реєстр стали основними механізмами забезпечення фінансової стійкості виробників.

Чинна система держпідтримки базується передусім на компенсації відсоткових ставок через програму «5–7–9%». Станом на вересень 2025 р. за програмою 5 588 агровиробників отримали 36,6 млрд грн кредитів, з яких 49% припало на агросектор [19; 26]. Оцінний обсяг кредитування по Кіровоградщині у 2023 р. – ~10,3 млрд грн з охопленням ~6,2 тис. підприємств. Для аналізу впливу держпідтримки на економічні результати аграрного сектора регіону систематизуємо динаміку ключових показників у табл. 2.7.

Дані таблиці 2.7 відображають неоднозначну динаміку фінансових результатів аграрного сектора Кіровоградщини у 2020–2024 рр. Фінансовий результат до оподаткування всіх підприємств регіону демонструє виражену

циклічність: рекорд 14 876,4 млн грн (2021 р.) – спад до 9 597,2 млн грн (2023 р.) – новий рекорд 14 692,3 млн грн (2024 р.). Чистий прибуток аграрного сектора (КВЕД А) у 2023 р. різко скоротився до 4 250 млн грн при одночасному зростанні обсягів кредитування до 10,3 млрд грн. Це, на перший погляд, суперечить гіпотезі про позитивний вплив держпідтримки. Однак відновлення прибутку у 2024 р. до 10 694,4 млн грн при збільшенні кредитування до ~14,2 млрд грн знімає це протиріччя: пояснення полягає не у відсутності ефекту підтримки, а у цінових шоках 2022–2023 рр. – різке падіння світових цін на зернові та олію у 2023 р. перекрило виробничий ефект.

Таблиця 2.7 – Динаміка показників економічного розвитку аграрного сектора Кіровоградської області та обсягів держпідтримки (2020–2025 рр.)

Показник	2020	2021	2022	2023	2024	2025
Фін. результат до оподатк. всіх підпр. регіону, млн грн	4588,4	14876,4	10902,3	9597,2	14692,3	н/д
Чистий прибуток аграрного сектора (КВЕД А), млн грн	~9500	~14000	~12000	4250	10 694,4	н/д
Частка аграрного у чистому прибутку підпр. регіону, %	~65	~71	~68	50,1	72,8	н/д
Обсяг кредитів 5–7–9% по регіону, млрд. грн.	2,8	5,1	7,8	10,3	~14,2	н/д
Кількість учасників програм підтримки по регіону (оцінка), госп.	~2100	~3500	~4800	~6200	8750	н/д
Індекс вир-ва підприємств регіону, % до попереднього року	97,5	159,3	82,8	113,1	100,1	119,2
Валовий збір зернових, тис. т	2720	3050	2948	3060	2590	2575

Джерело: складено автором на основі [16; 19; 26; 42].

Для кількісного вимірювання зв'язку між держпідтримкою та економічними результатами аграрного сектора проведено кореляційний аналіз за методом Пірсона за даними 2020–2024 рр. ($n=5$). Результати систематизовано у таблиці 2.8. Незважаючи на малу вибірку проведений нами кореляційний аналіз дав змогу виявити відсутність статистично значущих лінійних кореляцій між обсягами кредитування та прибутком аграрного сектора. Жодна з шести пар не досягає рівня значущості $p < 0,10$. Це не означає, що держпідтримка не впливає на розвиток – а означає, що цей вплив є нелінійним і опосередкованим.

Таблиця 2.8 – Матриця кореляцій між показниками держпідтримки та економічного розвитку аграрного сектора Кіровоградської області (2020–2024 рр.)

Пара показників	r (Пірсон)	p-значення	Інтерпретація
Обсяг кредитів 5–7–9% ↔ Фін. результат всіх підпр. регіону	0,555	0,332	Помірний прямий зв'язок; статистично незначущий через аномальний 2023 р.
Учасники програм підтримки ↔ Фін. результат всіх підпр. регіону	0,577	0,309	Помірний прямий зв'язок; незначущий через нелінійну залежність 2023 р.
Обсяг кредитів 5–7–9% ↔ Чистий прибуток аграрного сектора	-0,281	0,647	Слабкий обернений зв'язок — пряма кореляція відсутня: зростання кредитування у 2022–2023 рр. не запобігло падінню прибутку
Обсяг кредитів 5–7–9% (t) ↔ Чистий прибуток КВЕД А (t+1) — лаговий	-0,545	0,455	Лаговий ефект не підтверджений — ціновий шок 2023 р. перекрив виробничий ефект підтримки
Фін. результат всіх підпр. ↔ Чистий прибуток аграрного сектора	0,470	0,425	Помірний прямий зв'язок; підтверджує що аграрний сектор слідує загальній фінансовій динаміці регіону

Джерело: розраховано автором на основі [16; 19; 26; 42].

Ключове пояснення криється у структурі даних: 2023 р. є аномальним спостереженням – рекордне кредитування (10,3 млрд. грн.) поєдналось із рекордно низьким прибутком (4 250 млн. грн.) внаслідок цінового шоку. Саме ця точка руйнує лінійну залежність. Водночас пара «учасники програм ↔ фін. результат всіх підприємств» ($r=0,577$) демонструє найбільш стійкий помірний зв'язок, що підтверджує: ширше охоплення підтримкою є важливішим чинником, ніж загальний обсяг виданих кредитів. Два рекордні роки за фін. результатом (2021 і 2024) збіглися із найвищими показниками охоплення підтримкою — це не випадковість.

Таким чином, держпідтримка є необхідною, але не достатньою умовою фінансового розвитку аграрного сектора: вона знижує фінансові бар'єри та підтримує виробничий потенціал, але не може компенсувати зовнішні цінові шоки. Це підтверджує теоретичний висновок підрозділу 1.4 про те, що стимулювальний канал інституційного впливу є ефективним лише у поєднанні з адаптаційним каналом — здатністю системи реагувати на кризи.

Диференційована оцінка впливу держпідтримки на різні категорії виробників регіону представлена у таблиці 2.9.

Таблиця 2.9 наочно демонструє системну нерівномірність розподільчого ефекту держпідтримки. Великі підприємства мають повний доступ до всіх інструментів і демонструють рекордні фінансові результати у 2024 році (14,7 млрд. грн. по регіону в цілому), тоді як малі виробники – у стабільному спаді (–1,4% у I кв. 2026 р.). Показово, що розширення охоплення до 8750 господарств у 2024 році не змінило цієї асиметрії – проблема не в кількості учасників, а в структурі програм, що не адаптована до потреб малих виробників без застав і кредитної історії.

Таблиця 2.9 – Диференційований вплив держпідтримки на аграрні підприємства Кіровоградської області за категоріями виробників

Категорія виробників	Доступ до програм підтримки	Економічний результат (2020–2025)	Роль інституційного середовища
Великі підприємства (>500 га)	Повний: 5–7–9%, аграрні ноти, ДАР, компенсація тваринництва; охоплення 8 750 госп. (2024)	Індекс вир-ва +19,2% (I кв. 2026); чистий прибуток КВЕД А відновився до 10,7 млрд грн (2024); рекорд фін. результату 14,7 млрд грн (2024)	Сприятливе: інститути підтримки орієнтовані на великих виробників; прямий зв'язок між охопленням і фін. результатом
Середні підприємства (50–500 га)	Частковий: 5–7–9% за умови кредитоспроможності; аграрні ноти (з 2025р.) — новий канал для МСП	Помірне зростання виробництва; доступ до кредитів обмежений заставними вимогами; аграрні ноти потенційно трансформаційні	Обмежувальне: коефіцієнт ліквідності застави 0,5 (Постанова КМУ №351); жорсткі банківські вимоги
Малі фермери та госп. населення (<50 га)	Мінімальний: переважна більшість поза ДАР до 2025 р.; відсутність застав і кредитної історії; цільові програми не розроблені	Стабільне зниження виробництва: –1,4% (I кв. 2026); скорочення тваринництва; зниження частки у загальному обсязі виробництва	Несприятливе: система підтримки структурно не охоплює малих; дуалізм поглиблюється попри зростання загальних обсягів підтримки
Переміщені підприємства (з 2022 р.)	Зростаючий: реєстрація у ДАР, участь у 5–7–9%, аграрні ноти; адаптаційні програми	Позитивна динаміка: посівна площа підприємств регіону зросла на 33,3 тис. га у 2022–2025 рр.; оцінний індекс підприємств 2023 ≈ 113%	Адаптаційне: інститути воєнного часу (захист оренди, ДАР) забезпечили безперервність виробництва переміщених підприємств

Джерело: розроблено автором на основі [16; 19; 20; 26; 42]

Підбиваючи підсумки аналізу:

- 1) нормативно-правове регулювання трансформується двовекторно;
- 2) земельні відносини — у стані незавершеної трансформації;

3) держпідтримка демонструє помірний нелінійний вплив на фінансові показники регіону, що реалізується через охоплення виробників, а не через обсяг кредитування;

4) інституційне забезпечення не може замінити стабілізаційну макроекономічну політику і потребує доповнення механізмами агрострахування та цінової підтримки.

Виявлені системні розриви визначають пріоритети вдосконалення інституційного середовища, розглянуті у третьому розділі.

2.4. Аналіз зовнішньоекономічної діяльності аграрних підприємств Кіровоградської області

Зовнішньоекономічна діяльність є найбільш наочним індикатором конкурентоспроможності аграрних підприємств на глобальних ринках та ефективності інституційних механізмів підтримки експорту. Для Кіровоградщини аграрний експорт є головним джерелом валютних надходжень, а його структура – дзеркалом як виробничих потужностей, так і системних інституційних вразливостей. Загальну динаміку зовнішньоторговельних операцій за 2021–2025 рр. відображає таблиця 2.10.

Таблиця 2.10 – Динаміка зовнішньої торгівлі товарами Кіровоградської області (2021–2025 рр.)

Показник	2021	2022	2023	2024	2025 (9 міс.)
Експорт товарів, тис. дол. США	1021 479	873200	814800	817780	607245
Темп зміни експорту, % до відп. пер. поп. р.	+11,9	–14,5	–6,7	+0,4	–0,4
Імпорт товарів, тис. дол. США	292310	249500	260200	244901	238 605

Продовження табл. 2.10

Показник	2021	2022	2023	2024	2025 (9 міс.)
Темп зміни імпорту, % до попереднього року	+25,6	-14,6	+4,3	-5,9	+33,8
Сальдо торгівлі, тис. дол. США	+729169	+623700	+554600	+572879	+368640
Коефіцієнт покриття експортом імпорту	3,50	3,50	3,13	3,34	2,54
Кількість країн-партнерів	87	97	64	135	139
Частка олій та жирів (гр. III) в експорті, %	33,5	40,1	45,7	51,1	59,3
Частка зернових культур (гр. 10) в експорті, %	30,4	35,6	28,4	22,9	17,3
Частка продуктів тваринного походження (гр. I) в експорті, %	1,2	0,5	0,4	0,3	0,2

Джерело: складено автором на основі даних ГУС у Кіровоградській області [16]

Дані таблиці 2.10 відображають характерну тенденцію: стабільно позитивне торговельне сальдо, але з погіршувальною динамікою. Рекордний рівень 2021 р. (1 021 479 тис. дол., сальдо +729 169 тис. дол.) сформувався в умовах відкриття ринку землі, низьких відсоткових ставок та глобального зростання цін на сировину. Вториння 2022 р. обумовило скорочення на 14,5%. У 2024 р. експорт фактично стабілізувався на рівні 2023 р. (+0,4%, до 817 780 тис. дол.), що свідчить про формування нового рівня рівноваги після воєнного шоку. Водночас 9 міс. 2025 р. зафіксували стагнацію експорту (-0,4%) при зростанні імпорту на 33,8% — коефіцієнт покриття знизився з рекордних 3,50 (2021–2022) до 2,54 (9 міс. 2025 р.).

Важливим інституційним сигналом є динаміка кількості країн-партнерів. Різке скорочення з 97 (2022) до 64 (2023) пояснюється не втратою ринків, а зміною методології обліку та переорієнтацією торгових потоків через нові логістичні маршрути. Подальше зростання до ~135 (2024) і 139 (9 міс. 2025 р.)

відображає активну диверсифікацію, підкріплену відкриттям 22 нових експортних напрямів у 2025 р. [19].

Структуру виробничої та експортної спеціалізації аграрного сектора Кіровоградської області, що визначає пріоритети інституційної підтримки, унаочнює рисунок 2.3.

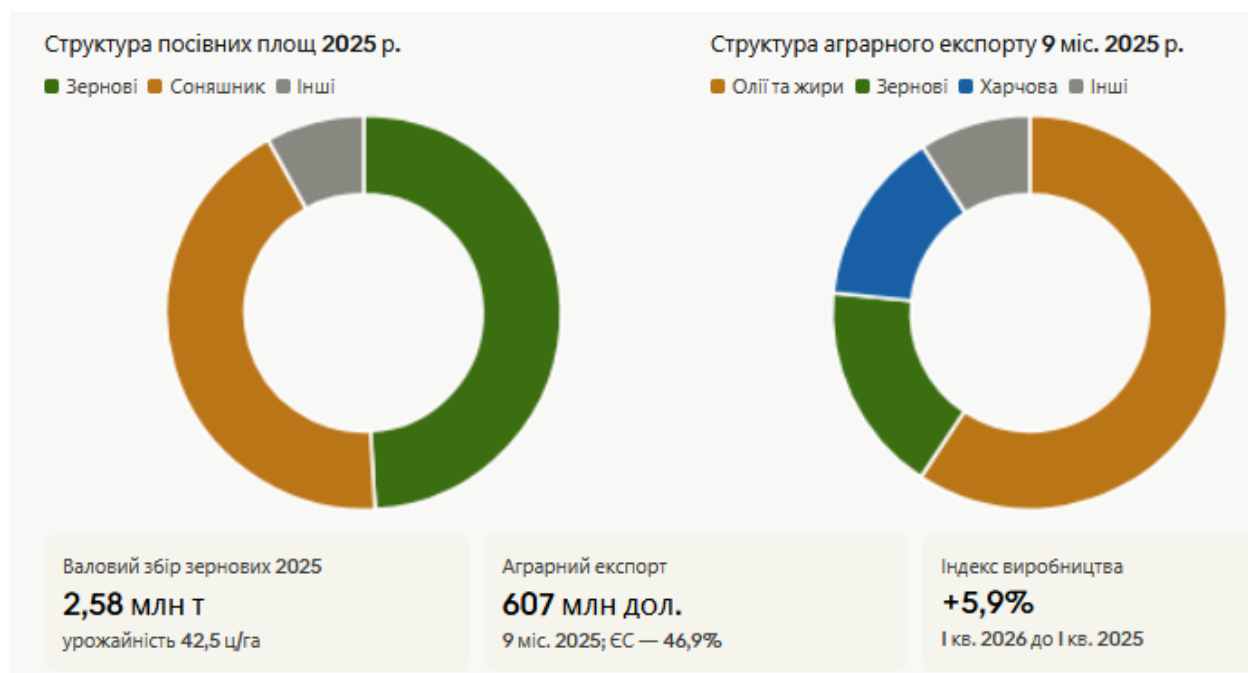

Рис. 2.3. Структура посівних площ (2025 р.) та аграрного експорту (9 міс. 2025 р.) Кіровоградської області, %.

Джерело: побудовано автором на основі даних ГУС у Кіровоградській області [16]

Більш глибоко розкрита товарна структура експорту у таблиці 2.11. Вона розкриває стійку структурну трансформацію, що має як позитивні, так і тривожні виміри. Аналіз таблиці 2.11 виявляє дві протилежні тенденції у структурі експорту. Позитивна: частка олій та жирів зросла з 40,1% (2022) до 59,3% (9 міс. 2025 р.) при щорічному зростанні обсягів (+2,4% → +6,5% → +12,1% → +23,8%). Це відображає технологічний успіх переробних потужностей регіону та зростаючий попит на соняшникову олію на ринках ЄС, Азії та Африки.

Таблиця 2.11 – Динаміка товарної структури експорту Кіровоградської області (2022–2025 рр.)

Товарна група	2022	2023	2024	2025 (9 міс.)
Обсяг, тис. дол. США	873 196	814 766	817 780	607 245
у т.ч. жири та олії (гр. III)	350 058	372 649	417 835	360 308
зернові культури (гр. 10)	310 752	231 312	187 823	104 799
готові харчові продукти (гр. IV)	75 559	128 396	126 719	86 988
продукти тваринного походження (гр. I)	4 325	3 357	2 120	940
Частка у структурі експорту, %				
жири та олії (гр. III)	40,1	45,7	51,1	59,3
зернові культури (гр. 10)	35,6	28,4	23,0	17,3
готові харчові продукти (гр. IV)	8,7	15,8	15,5	14,3
продукти тваринного походження (гр. I)	0,5	0,4	0,3	0,2
олія + зернові разом	75,7	74,1	74,1	76,6
Темп зміни до попереднього року, %				
жири та олії	102,4	106,5	112,1	123,8
зернові культури	82,7	74,4	81,2	64,6
продукти тваринного походження	34,9	77,6	63,2	55,4

Джерело: складено автором на основі даних ГУС у Кіровоградській області [16]

Тривожна: падіння зернових культур є системним і незворотнім у короткостроковій перспективі — з 310 752 тис. дол. (35,6%, 2022) до 104 799 тис. дол. (17,3%, 9 міс. 2025). Чотири роки поспіль скорочення: $-17,3\% \rightarrow -25,6\% \rightarrow -18,8\% \rightarrow -35,4\%$. Причини — структурні: скорочення посівних площ під зернові (з 629,7 тис. га у 2022 до 607,8 тис. га у 2025 р.) та зниження урожайності (з 46,9 ц/га у 2022 до 42,5 ц/га у 2025 р.) при зростанні загальноукраїнської урожайності до 52,5 ц/га.

Сумарна частка олія + зернові залишається стабільною (~74–77%) попри внутрішнє пере розподілення, що підтверджує глибину сировинної спеціалізації: регіон переключився з одного виду сировини на інший, а не

перейшов до виробів з вищою доданою вартістю. Виняток — готові харчові продукти (гр. IV), частка яких зросла з 8,7% (2022) до ~14–16% (2023–2024), що є слабким, але позитивним сигналом розвитку переробки. Водночас частка продуктів тваринного походження (гр. I) скоротилась із 0,5% до 0,2% при зменшенні абсолютних обсягів у 4,6 рази, що є найнаочнішим статистичним відображенням занепаду тваринницького сектора регіону.

Системні слабкості зовнішньоекономічної діяльності аграрних підприємств Кіровоградщини мають інституційну природу: сировинна структура є наслідком відсутності умовності держпідтримки (на відміну від САП ЄС); занепад тваринництва — слабкості фінансових механізмів для малих виробників; падіння зернового експорту — відсутності агрострахування і деградації ґрунтів через монокультуру. Відповідно, вдосконалення інституційного середовища є ключовим шляхом до зміни структури ЗЕД та підвищення доданої вартості аграрного експорту регіону. Системні слабкості ЗЕД та їх інституційна природа систематизовані у таблиці 2.12.

Таблиця 2.12 – Системні слабкості зовнішньоекономічної діяльності аграрних підприємств Кіровоградської області та їх інституційна природа

Слабке місце	Прояв у структурі ЗЕД	Зв'язок з інституційним середовищем	Потенціал усунення
<i>Сировинна структура експорту</i>	76,6% експорту — олія та зернові; частка переробленої продукції <15%; зростання пропозиції без зростання доданої вартості	Відсутність умовності держпідтримки, прив'язаної до диверсифікації; немає стимулів до переробки	Пільги для переробних підприємств; інвестиції через ЄБРР; ДПП у харчовій промисловості
<i>Занепад тваринницького сектора</i>	Частка тваринних продуктів в експорті — 0,2%; скорочення на 45%; поголів'я ВРХ –7,9% (2024)	Слабкість програм підтримки тваринництва для малих господарств; відсутність кормової бази	Держпрограма розвитку тваринництва до 2033 р.; компенсація 80% вартості племінних тварин

Продовження табл. 2.12

Слабке місце	Прояв у структурі ЗЕД	Зв'язок з інституційним середовищем	Потенціал усунення
<i>Волатильність зернового експорту</i>	Падіння зернового експорту на 35% у 9 міс. 2025 р.; урожайність зернових знизилась з 50,2 (2021) до 42,5 ц/га (2025)	Відсутність механізмів агрострахування; недостатній розвиток зрошення	Розвиток агрострахування; відновлення зрошувальної інфраструктури
<i>Зростання імпорту при стагнації експорту</i>	Імпорт +33,8% (9 міс. 2025) при стагнації експорту –0,4%; коефіцієнт покриття знизився з 3,50 (2021) до 2,54 (2025)	Зростання витрат виробництва (енергоносії, техніка); слабкість внутрішнього виробництва ресурсів для АПК	Розвиток вітчизняного виробництва МТЗ та засобів захисту рослин; імпортозаміщення в АПК

Джерело: розроблено автором на основі [16; 19; 23; 42]

Аналіз таблиці 2.12 підтверджує: більшість структурних слабкостей ЗЕД мають інституційну природу, а не природно-кліматичну. Сировинна структура є наслідком відсутності умовності держпідтримки; занепад тваринництва — недостатності фінансових механізмів для малих виробників; волатильність зернових — відсутності агрострахування. Таким чином, зовнішньоекономічна діяльність аграрних підприємств Кіровоградщини характеризується стабільно позитивним торговим сальдо (368–729 млн дол. США залежно від року), широкою географічною диверсифікацією (139 країн) та зростаючою орієнтацією на ринок ЄС (46,9%). Водночас скорочення сальдо майже вдвічі — з +729 169 тис. дол. (2021) до +368 640 тис. дол. (9 міс. 2025) — є тривожним сигналом, що потребує системних інституційних заходів, визначених у розділі 3.

Підбиваючи підсумки аналізу інституційного середовища аграрних підприємств в умовах воєнного стану можна зробити такі узагальнюючі висновки.

1. Нормативно-правове регулювання трансформувалося одночасно в антикризовому та структурно-реформаторському напрямках, з відчутним прогресом у євроінтеграційній гармонізації.

2. Земельні відносини зазнали принципових інституційних змін через запуск ринку землі, водночас накопичивши нові ризики монополізації та тінізації.

3. Система державної підтримки суттєво розширилась за інструментами та охопленням, однак зберігає системні недоліки – реактивність, залежність від зовнішніх донорів та відсутність умовності, що є передумовою відповідності стандартам ЄС.

4. Зовнішньоекономічна діяльність аграрних підприємств регіону зберігає стабільно позитивне торговельне сальдо (у 2024 р. – +572 879 тис. дол.) та розширює географію партнерів (139 країн у 2025 р.), однак структура експорту залишається глибоко сировинною: частка олій та зернових разом стабільно утримується на рівні 74–77%, тоді як частка продуктів тваринного походження скоротилась з 1,2% (2021) до 0,2% (2025) – що є прямим наслідком інституційних дефектів, а не природних обмежень.

5. Виявлені структурні дисбаланси – монокультурна спеціалізація, дуалізм великих і малих виробників, незавершена земельна реформа, сировинний характер експорту – не є самостійними явищами, а утворюють єдину системну проблему: інституційне середовище аграрних підприємств Кіровоградщини стимулює короткострокову ефективність на шкоду довгостроковому розвитку. Її усунення потребує не точкових заходів, а комплексного вдосконалення інституційного забезпечення – що становить предмет третього розділу.

Загалом описані у розділі 2 інституційні розриви становлять основу для розробки пріоритетів вдосконалення інституційного середовища, що буде розглядатися нами в третьому розділі.

РОЗДІЛ 3

ПРІОРИТЕТИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ РЕГІОНУ

3.1. Євроінтеграційний напрям адаптації вітчизняного законодавства та його вплив на аграрні підприємства регіону

Адаптація аграрного законодавства до вимог Європейського Союзу є не просто зовнішньополітичним зобов'язанням України як країни-кандидата на членство, а й ключовою передумовою довгострокової конкурентоспроможності аграрного сектора. Як було встановлено в аналітичному розділі, значний прогрес у наближенні до стандартів ЄС (70–82% залежно від напрямку) вже досягнутий, однак критичні інституційні розриви — відсутність умовності підтримки, незавершеність ІСАК та Виплатної агенції, дефіцит культури стратегічного планування — залишаються суттєвими перешкодами. Усунення цих розривів є змістом євроінтеграційного напрямку вдосконалення інституційного середовища аграрних підприємств.

Відправним методологічним принципом у визначенні пріоритетів адаптації є теза Старікової Л.А. про те, що «гармонізація законодавства без гармонізації політик — це певною мірою «вершник без голови». Адже закон є інструментом реалізації політики, регламентує функціонування об'єктів політики та відносини між її суб'єктами. Норми законодавства ніколи не будуть діяти належним чином без розуміння контексту їх введення. Тільки після гармонізації політик варто братися за гармонізацію законодавства» [43]. Ця теза є принциповою: підхід «спочатку прийняти закон, потім думати про впровадження» є головним системним дефектом євроінтеграційного процесу в аграрному секторі України.

На основі проведеного аналізу інституційного середовища аграрних підприємств, виявлених системних розривів та рекомендацій наукових джерел визначено три взаємопов'язані пріоритетні напрями вдосконалення інституційного середовища, що утворюють цілісну систему заходів. Перший напрям – євроінтеграційна адаптація – орієнтований на горизонт 2025–2030 рр. і передбачає гармонізацію інституційного середовища з вимогами САП ЄС. Другий – реформування системи державної підтримки – охоплює цифровий, фінансовий і стратегічний виміри з горизонтом 2025–2028 рр. Третій – інституційне забезпечення повоєнного відновлення – є найбільш довгостроковим і охоплює горизонт до 2033 р. Взаємозв'язок цих напрямів та їх складові відображено на рисунку 3.1.

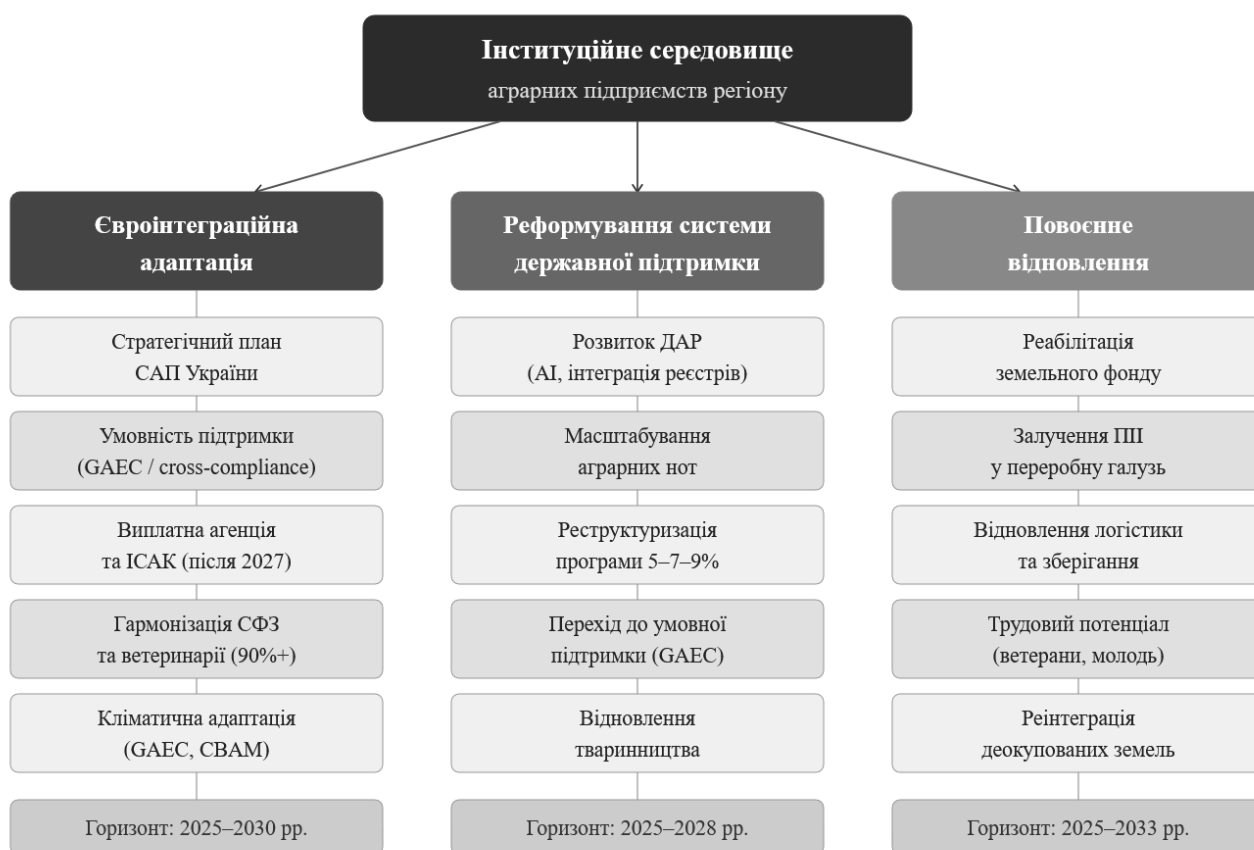

Рис. 3.1. Пріоритетні напрями вдосконалення інституційного середовища аграрних підприємств Кіровоградської області

Джерело: побудовано автором

Оцінку поточного стану виконання Україною рекомендацій Єврокомісії у розрізі ключових напрямів *acquis communautaire*, що стосуються аграрного сектора, представлено в Додатку А. Наведені у ньому дані свідчать про значну нерівномірність прогресу: найкращий результат досягнуто у сфері санітарних та фітосанітарних заходів (розділ 12, ~82%), тоді як у кліматичній адаптації (~40%) та управлінні земельними ресурсами (~65%) розриви залишаються суттєвими. Розділ 11 (Сільське господарство та розвиток сільських територій) отримав оцінку 4/5 («хороший прогрес»), однак рекомендації попереднього року залишаються частково невиконаними, що свідчить про накопичення відкладеної роботи [20]. Ця нерівномірність формує ієрархію пріоритетів: насамперед слід завершити розбудову базової інституційної інфраструктури (Виплатна агенція, ІСАК), потім — запровадити умовність підтримки, і нарешті — розбудувати другий стовп (сільський розвиток).

Принциповою проблемою, що гальмує євроінтеграційну адаптацію, є «глибока прірва не тільки і не стільки у змісті аграрної політики, скільки в самій культурі стратегічного планування» [43]. Можемо констатувати: державний апарат не володіє необхідним світоглядом та навичками формування і реалізації аграрної політики за моделлю ЄС. У ЄС логіка нормативного регулювання така: Комюніке (бачення) → Регламент (правила) → Стратегічний план країни (конкретизація) → Заходи підтримки. В Україні ця логіка перевернута: спочатку приймається рішення про фінансування, потім вносяться зміни до законів, і лише зрідка — розробляються стратегічні документи. Подолання цього «культурного розриву» є найскладнішим завданням євроінтеграційної адаптації, оскільки воно потребує зміни не лише норм, а й поведінкових патернів у системі державного управління.

Виходячи з аналізу виявлених розривів та рекомендацій наукових досліджень, визначимо конкретні пріоритетні напрями адаптації аграрного законодавства до вимог ЄС, що систематизовано нами у Додатку Б. Аналіз його змісту дозволяє розставити пріоритети за горизонтом і критичністю. Так,

у найближчій перспективі (2025–2027 рр.) першочерговими є три напрями: розробка Стратегічного плану САП України, розбудова Виплатної агенції та ІСАК, а також завершення гармонізації СФЗ. Ці три напрями є взаємозалежними – без Виплатної агенції неможливо адмініструвати умовну підтримку, а без стратегічного плану підтримка залишатиметься безсистемною. У середньостроковій перспективі (2026–2028 рр.) критичним стає запровадження умовності підтримки (cross-compliance та GAEC), без якого підтримка буде несумісною з логікою САП. У довгостроковій перспективі (2027–2030 рр.) – розбудова другого стовпа (сільський розвиток) як умова комплексного євроінтеграційного вступу.

Розглянемо детальніше зміст кожного з пріоритетних напрямів. Розробка Стратегічного плану САП України є обов'язковою умовою членства: кожна країна-член ЄС зобов'язана мати Стратегічний план, що визначає, як вона досягатиме 9 цілей САП за допомогою конкретних заходів, фінансованих із фондів EAGF та EAFRD. Для підготовки цього документа Україні необхідно: по-перше, здійснити переклад та аналіз базових регламентів 2021/2115, 2021/2116, 2021/2117 [7; 8; 9] українською мовою; по-друге, скласти перелік компетенцій, що передаються на рівень країн-членів, і прив'язати до них завдання національної аграрної політики; по-третє, сформулювати систему індикаторів моніторингу досягнення цілей. Старікова Л.А. також рекомендує «вже сьогодні провести паралелі між інструментами САП і підтримки аграрного сектору України і привести їх у відповідність максимально можливим чином» [43].

Запровадження умовності підтримки (cross-compliance та GAEC) є найскладнішим, але принципово важливим напрямом. GAEC (Good Agricultural and Environmental Conditions) – це стандарти, що охоплюють захист ґрунтів від ерозії та деградації, збереження органічної речовини, підтримання ландшафтних елементів, управління поливом та водними ресурсами. Порушення стандартів GAEC за правилами ЄС веде до скорочення прямих

виплат фермеру. В Україні аналогів GAEC фактично не існує: підтримка надається без будь-яких вимог щодо ведення господарства. Для Кіровоградської області, де висока розораність угідь (понад 80%) несе значні ризики деградації ґрунтів, запровадження GAEC є особливо актуальним – воно одночасно відповідало б вимогам ЄС та сприяло збереженню природно-ресурсного потенціалу регіону.

Розбудова Виплатної агенції та ІСАК є технічно найбільш складним та ресурсоємним напрямом. Досвід нових членів ЄС – зокрема Польщі, Румунії та країн Балтії – свідчить, що розбудова акредитованої платіжної агенції та інтегрованої системи адміністрування займає 3–5 років за умови активної підтримки ЄС і виділення достатніх бюджетних ресурсів. Виплатна агенція повинна пройти акредитацію Єврокомісії, що підтверджує її спроможність адмініструвати виплати за стандартами ЄС. Поточний план передбачає запуск системи після 2027 року [20], що є реалістичним за умови збереження темпів реформ.

Завершення гармонізації санітарних та фітосанітарних заходів є найбільш просунутим напрямом, але вимагає доведення до логічного завершення. Прийняті закони – ЗУ про захист рослин (набирає чинності у 2028 р.) та зміни до ЗУ про ветеринарну медицину (з 2026 р.) – формують нормативну основу. Практичне завдання — масштабування переліку підприємств, що отримали дозвіл на експорт до ЄС. Станом на 2025 рік такий дозвіл мали понад 60 молочних підприємств та 15 виробників м'яса птиці [46]. Для Кіровоградської області, де частка аграрного експорту до ЄС складає 46,9% [16], розширення кількості сертифікованих підприємств є прямим чинником зростання валютних надходжень регіону.

Для конкретизації пріоритетів з урахуванням специфіки Кіровоградської області визначимо ключові регіональні заходи в рамках євроінтеграційної адаптації (таблиця 3.1).

Таблиця 3.1 – Пріоритетні заходи євроінтеграційної адаптації для аграрних підприємств Кіровоградської області

Напрямок	Проблема / можливість для регіону	Рекомендований захід
<i>Стандарти якості та безпечності продукції</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ 46,9% аграрного експорту регіону — до ЄС (переважно олія та зернові); ▪ нові вимоги СФЗ безпосередньо впливають на умови доступу до ринку 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ проведення регіональних семінарів для агровиробників щодо вимог ЄС; ✓ підтримка підприємств у сертифікації на відповідність стандартам ЄС; ✓ залучення місцевих органів до програм технічної допомоги ЄС
<i>Екологічні стандарти GAEC</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ висока розораність угідь (понад 80%); ▪ ризики деградації ґрунтів; ▪ відсутність механізмів моніторингу екологічного стану земель 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ пілотне впровадження стандартів GAEC на добровільній основі у кількох підприємствах регіону; ✓ моніторинг стану ґрунтів у координації з Держгеокадастром
<i>Кадрова підготовка та дорадча служба</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ дефіцит кваліфікованих фахівців з вимог ЄС; ▪ роль дорадчих служб як елемента інституційного середовища критично недооцінена в умовах воєнного часу 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ відновлення та зміцнення регіональної дорадчої служби з акцентом на євроінтеграційну тематику; ✓ партнерство з ЄС-програмами технічної допомоги (EU4Business, AGRI4Ukraine)
<i>Реєстрація у ДАР та програми підтримки</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ частина малих виробників регіону ще не зареєстрована в ДАР, що обмежує їх доступ до підтримки; ▪ нерівний доступ малих виробників до програм підтримки 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ регіональна кампанія реєстрації в ДАР за участі ОДА; ✓ спрощені форми реєстрації для малих виробників; ✓ роз'яснювальна робота серед фермерів щодо аграрних нот

Джерело: розроблено автором

Таблиця 3.1 ілюструє, що євроінтеграційна адаптація для Кіровоградської області не є абстрактним загальнодержавним процесом – вона має конкретні практичні виміри для кожного аграрного підприємства регіону. Відповідність стандартам ЄС безпосередньо пов'язана з доступом до найбільшого ринку, що вже поглинає майже половину аграрного експорту регіону. Впровадження GAEC-стандартів захищає природно-ресурсний

потенціал Кіровоградщини. Реєстрація в ДАР та обізнаність про аграрні ноти відкривають доступ до фінансових ресурсів для малих виробників, які сьогодні залишаються поза системою підтримки.

Кліматична адаптація набуває дедалі більшого значення у зв'язку з поширенням стратегії ЄС «Від ферми до виделки» та Зеленого курсу. Перспективи розвитку аграрного сектора України в умовах кліматичних змін фіксують: «якщо питання вимог щодо якості харчових продуктів поступово вирішується, то екологічних стандартів у сфері агровиробництва в Україні наразі не існує» [24]. Це є суттєвим ризиком: ЄС поступово вводить «кліматичні умови» для імпорту (Carbon Border Adjustment Mechanism, CBAM, зелені умови в торговельних угодах), що може ускладнити доступ до ринку для виробників із недостатньою екологічною документацією. Впровадження систем моніторингу вуглецевого сліду та агроекологічних практик (вуглецеве землеробство, агролісомеліорація, меліорація) дозволить не лише відповідати майбутнім вимогам ЄС, але й залучати кліматичне фінансування.

Важливим аспектом євроінтеграційної адаптації є питання про її фінансове забезпечення. Відновлення та розбудова інституційної інфраструктури (Виплатна агенція, ІСАК, дорадчі служби) потребують значних бюджетних ресурсів та технічної підтримки. Ключовими джерелами є: програми технічної допомоги ЄС (Twinning, TAIEХ, EU4Business, AGRI4Ukraine); кошти міжнародних фінансових інституцій (Світовий банк, ЄБРР); внески з державного бюджету у рамках Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій до 2030 р. [34; 42]. Разом із тим НІСД застерігає: залежність від зовнішнього фінансування є системним ризиком – що підтвердило призупинення USAID у 2025 р. Відтак формування власних механізмів фінансування євроінтеграційної адаптації є стратегічно важливим завданням.

Отже, адаптація законодавства до вимог ЄС є першим і найбільш системним пріоритетом вдосконалення інституційного середовища аграрних підприємств. Вона охоплює шість взаємопов'язаних напрямів – від стратегічного планування до кліматичної адаптації – реалізація яких формує повноцінну інституційну архітектуру, сумісну з САП ЄС. Ключова умова успіху: гармонізація повинна іти від зміни культури управлінського мислення до зміни норм, а не навпаки. Для Кіровоградської області євроінтеграційна адаптація має особливе значення з огляду на стратегічну орієнтованість аграрного експорту регіону на ринки ЄС.

3.2. Шляхи вдосконалення інституційного забезпечення економічного розвитку аграрних підприємств регіону в умовах воєнного стану

Повоєнне відновлення аграрного сектора є третім і найбільш комплексним пріоритетом вдосконалення інституційного середовища аграрних підприємств. Якщо євроінтеграційна адаптація та реформування системи підтримки є процесами, що тривають незалежно від динаміки бойових дій, то повоєнне відновлення починається вже зараз – у формі інституційної підготовки, що дозволить максимально швидко мобілізувати ресурси відразу після завершення активних бойових дій. Принциповою методологічною позицією є те, що повоєнне відновлення та євроінтеграція не є конкуруючими, а синергетичними процесами: відбудова аграрного сектора за стандартами ЄС є єдиним шляхом до сталого відновлення, а не просто повернення до довоєнного стану.

Масштаб втрат аграрного сектора України є безпрецедентним за мирного часу. НІСД фіксує: загальна шкода, завдана фізичним активам агропромислового комплексу, станом на грудень 2024 р. становила 11,2 млрд. дол. США, а збитки – 72,7 млрд. дол. США [19]. При цьому потреби у коштах

для реконструкції та відновлення агросектора, не пов'язані з розмінуванням, прогнозуються на рівні 55,5 млрд. дол. США. Ці цифри перевищують весь доінвестиційний ВВП аграрного сектора за кілька років і визначають масштаб інституційних зусиль, що необхідні для повоєнного відновлення.

Найважчою компонентою є збитки від зниження обсягів виробництва (51% загальної суми) та від падіння закупівельних цін (34%) – тобто переважно економічні, а не фізичні втрати. Це принципово важливе спостереження: воно означає, що навіть до повного завершення активних бойових дій значна частина відновлення може здійснюватися через нарощування виробництва на безпечних територіях та диверсифікацію ринків збуту. Кіровоградська область, розташована у відносно безпечному центральному регіоні, вже демонструє цю тенденцію: зростання виробництва підприємств на +19,2% у I кв. 2026 р. [16] є реальним вкладом регіону у процес відновлення ще під час активних бойових дій.

Принциповою рисою повоєнного відновлення аграрного сектора є його «зелений» вектор: відбудувувати зруйноване «як було» означало б відтворити структурні вади довоєнного аграрного виробництва – надмірну сировинну орієнтацію, низьку частку переробки, залежність від кількох культур. НІСД наголошує на необхідності «структурної перебудови економіки з пріоритетним розвитком середньо- і високотехнологічних виробництв» [19]. Для аграрного сектора це означає: відновлення через модернізацію, нарощування переробки та підвищення доданої вартості продукції. Саме ця логіка повинна лежати в основі інституційного забезпечення відновлення.

Відновлення аграрного сектора потребує системної інституційної архітектури, що охоплює нормативну базу, механізми фінансування, організаційні структури та міжнародне партнерство.

Система інституційного забезпечення повоєнного відновлення аграрного сектора є багаторівневою і охоплює шість взаємопов'язаних напрямів – від реабілітації земельного фонду та відродження тваринництва до

залучення іноземних інвестицій у переробку і відновлення деокупованих територій. Кожен напрям має власні інституційні інструменти, джерела фінансування та часовий горизонт реалізації, однак усі вони підпорядковані єдиній меті – переходу від антикризової стабілізації до структурної модернізації аграрного сектора за стандартами ЄС. Архітектуру цих напрямів систематизовано на рис. 3.2.

Рис. 3.2. Напрями інституційного забезпечення повоєнного відновлення аграрного сектора

Джерело: побудовано автором

Докладно систематизацію напрямів та інституційних інструментів відновлення аграрного сектору економіки країни та регіону представлено в Додатку В. Аналіз його змісту дозволяє виокремити кілька системних особливостей інституційного забезпечення повоєнного відновлення.

По-перше, всі шість напрямів мають спільну рису: вони потребують не просто фінансування, а інституційної координації між центральними та місцевими органами влади, міжнародними партнерами та приватним бізнесом.

По-друге, горизонт відновлення є довгостроковим – 2025-2030 рр. і далі, що підкреслює важливість не ситуативних, а системних інституційних рішень.

По-третє, деокупаційне відновлення є окремим і найбільш ресурсоємним напрямом, інституційна підготовка до якого має здійснюватися вже зараз.

Реабілітація земельного фонду є першочерговим напрямом відновлення, оскільки без повернення до господарського обороту замінованих і забруднених угідь неможливе повноцінне відновлення виробничого потенціалу. НІСД рекомендує розробити програму відродження сільськогосподарських угідь із визначенням категорій таких земель, черговості та оптимальних технологій [19]. Особливо перспективним інструментом для земель, де відновлення в короткостроковій перспективі неможливе, є вирощування енергетичних культур (сорго, міскантус, світчграс, верба, тополя) – вони запобігають ерозії ґрунтів, сприяють збільшенню вмісту гумусу, поліпшують екологічний стан і водночас формують сировинну базу для біоенергетики. Для Кіровоградської області, де проблема деградації ґрунтів є системною через надмірну розораність, ця рекомендація має особливу актуальність.

Відродження тваринницького сектора є другим критичним напрямом, на якому слід зосередити інституційні зусилля. НІСД пропонує системний підхід: розробити державну програму розвитку тваринництва з механізмами нарощування поголів'я ВРХ на основі інноваційних технологій; стимулювати модернізацію ветеринарно-санітарних заводів через державно-приватне партнерство; визначити оптимальну концентрацію поголів'я для ферм сімейного типу та підтримати пілотні програми їх створення; стимулювати молочарські, м'ясні та м'ясо-молочні кооперативи через часткове відшкодування вартості переробного обладнання [19]. Концепція Державної цільової програми розвитку тваринництва до 2033 р., прийнята у 2024-2025 рр., є важливим інституційним кроком, однак вимагає наповнення конкретними заходами та фінансовими механізмами.

Залучення інвестицій є фундаментальною умовою повоєнного відновлення. НІСД констатує: «Залучення всіх доступних інвестиційних ресурсів, як матеріальних так і нематеріальних, в умовах повоєнного відновлення України – це єдиний шанс на утворення стійкої економіки» [19]. Для аграрного сектора ключовими механізмами залучення іноземних інвестицій є: страхування ризиків через Агентство багатостороннього гарантування інвестицій (MIGA); інституційна підтримка та консультативна допомога зовнішнім інвесторам; співпраця з ЄБРР та Європейським інвестиційним банком; державно-приватне партнерство в переробній та логістичній галузях. Показово, що аграрний сектор є одним із найбільш привабливих для прямих іноземних інвестицій в Україні: навіть у 2024 р. реінвестовані доходи іноземних інвесторів становили 2,6 млрд дол. США.

Окремим інституційним механізмом залучення фінансування відновлення аграрного сектора є Ukraine Facility – інструмент ЄС обсягом 50 млрд євро на 2024–2027 рр., створений спеціально для підтримки відновлення, реконструкції та модернізації України в рамках її євроінтеграційного курсу [7; 8]. Аграрний сектор є одним із пріоритетних напрямів Ukraine Facility: кошти спрямовуються на відновлення зруйнованої інфраструктури АПК, підтримку переробної промисловості, гармонізацію стандартів безпечності та якості продукції зі стандартами ЄС, а також на розвиток сільських територій. Для Кіровоградської області участь у програмах Ukraine Facility є реалістичною з огляду на безпечне географічне розташування, розвинений аграрний потенціал та зростаючу орієнтацію експорту на ринки ЄС (46,9% аграрного експорту регіону у 2025 р.). Інституційною передумовою є розробка регіональних проєктних заявок відповідно до вимог Плану України – стратегічного документа, що визначає пріоритети використання коштів Facility і має бути імплементований через чіткі реформи та інвестиційні проєкти.

Відновлення трудового потенціалу аграрного сектора є структурним викликом, що не вирішується суто фінансовими засобами: чисельність робочої сили скоротилась більш ніж на чверть порівняно з 2021 р. [29]. Для аграрного

сектора специфічним викликом є те, що близько 200 тис. аграріїв служать у ЗСУ, а значна частина мігрантів за кордоном є кваліфікованими фахівцями агросфери. Інституційні пріоритети відновлення трудового потенціалу включають: програми повернення переміщених агрофахівців з відповідними стимулами; підготовку ветеранів до агробізнесу через систему аграрної освіти та дорадчих служб; підтримку молодих фермерів через пільгові стартапи; відновлення мережі аграрних коледжів і технікумів у постраждалих регіонах.

Систематизацію ролей Кіровоградської області та відповідних інституційних пріоритетів представлено в таблиці 3.2.

Таблиця 3.2 – Роль Кіровоградської області в повоєнному відновленні аграрного сектора та інституційні пріоритети

Роль регіону	Фактичний стан	Інституційні пріоритети для регіону
<i>Реципієнт переміщених виробництв</i>	Зміщення сільськогосподарських підприємств зі Сходу і Півночі до центральних регіонів; зростання зайнятості та попиту на оренду угідь	Розробка регіональної програми прийому та адаптації переміщених агропідприємств; інфраструктурна підготовка (логістика, зберігання, лабораторії)
<i>Виробничий центр відновлення</i>	Зерновий збір 2025 р. – 2 575 126 т (пшениця 1 544 368 т); індекс виробництва I кв. 2026: +5,9%; підприємства +19,2%	Нарощування потужностей переробки (олія, крупи, борошно); залучення ПІІ у харчову промисловість; розвиток агролабораторій для сертифікації на стандарти ЄС
<i>Постачальник продовольства та експортер</i>	Аграрний експорт 9 міс. 2025 р. – 607,2 млн дол.; країни ЄС — 46,9%; позитивне торговельне сальдо +368,6 млн дол.	Розширення переліку підприємств з дозволом на експорт до ЄС; сертифікація за НАССР та GlobalG.A.P.; регіональна стратегія диверсифікації ринків збуту
<i>Потенційний реципієнт інвестицій відновлення</i>	Висока рентабельність аграрного сектора (75,8% прибутку регіону); безпечна геологічна позиція у центрі; розвинена інфраструктура зв'язку	Розробка інвестиційного паспорту аграрного сектора регіону; проведення інвестиційних форумів з країнами ЄС; підготовка проєктів ДПП у переробці для фінансування через ЄБРР та ЕІВ

Джерело: розроблено автором на основі [1; 16; 19; 41; 46]

Таблиця 3.2 відображає подвійну роль Кіровоградської області: вона є одночасно реципієнтом переміщених виробництв і потенційним донором виробничого та інвестиційного потенціалу для загальнонаціонального відновлення. Це визначає специфіку інституційних пріоритетів регіону: поряд із розвитком власного аграрного виробництва потрібно формувати регіональну інфраструктуру для прийому та адаптації переміщених підприємств, залучення прямих іноземних інвестицій та нарощування переробки.

Важливим виміром повоєнного відновлення є кліматична адаптація та перехід до сталого сільськогосподарського виробництва. Перспективи розвитку аграрного сектора в умовах кліматичних змін фіксують: «Потрібно цілеспрямовано розробити та впровадити відповідні інтенсивні технології агровиробництва, біотехнології та інноваційні організаційно-економічні й еколого-економічні механізми господарювання в агросекторі, скоротити відходи харчових продуктів та знизити викиди парникових газів» [24]. Повоєнна відбудова відкриває унікальну можливість: зруйновані виробничі потужності можна відбудувати одразу з урахуванням кліматичних і технологічних стандартів ЄС, а не модернізувати застарілу інфраструктуру. Цей принцип «будуємо краще, ніж було» («Build Back Better») є концептуальною основою програм відновлення ЄС та Світового банку.

Принциповим інституційним завданням є координація численних акторів повоєнного відновлення: центрального уряду, місцевого самоврядування, міжнародних донорів, вітчизняних і зарубіжних інвесторів, наукових установ. Досвід повоєнного відновлення аграрних секторів інших країн (Руанда, Боснія і Герцеговина, Грузія після 2008 р.) свідчить, що успіх відновлення визначається не стільки обсягом фінансування, скільки якістю координаційних механізмів. Для України таким координаційним механізмом могла б стати Міжвідомча рада з відновлення аграрного сектора — постійно

діючий орган з чітким мандатом, що об'єднував би представників Мінагропроду, Мінфіну, ОДА, бізнес-асоціацій та міжнародних партнерів.

Таким чином, інституційне забезпечення повоєнного відновлення аграрного сектора охоплює шість взаємопов'язаних напрямів – від реабілітації земельного фонду до відновлення деокупованих територій – кожен з яких вимагає специфічних інституційних інструментів і механізмів фінансування. Для Кіровоградської області повоєнне відновлення є одночасно виклик (скорочення тваринництва, дефіцит трудових ресурсів) і можливість (реципієнт переміщених виробництв, потенційний об'єкт прямого іноземного інвестування, виробничий центр відновлення). Реалізація цього потенціалу потребує активної регіональної інституційної політики – розробки інвестиційного паспорту аграрного сектора, регіональних програм відновлення тваринництва та залучення кваліфікованих кадрів.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дослідження сформульовано такі висновки.

1. Аналіз теоретичних основ інституційного забезпечення економічного розвитку аграрних підприємств показав, що інституційне середовище формує п'ять каналів впливу на розвиток: стимулювальний, обмежувальний, координаційний, розподільчий та адаптаційний.

Кожен канал набуває особливого значення в умовах воєнного стану: стимулювальний реалізується через програми кредитування та субсидування; обмежувальний – через введення воєнного стану та спрощення регуляторного навантаження; адаптаційний – через антикризові норми захисту бізнесу і власності. Неформальні інститути – традиції, довіра, норми поведінки у сільській громаді – є не просто доповненням до законів, а їхньою реальною основою.

2. Встановлено, що інституційне середовище аграрних підприємств є якісно відмінним від інших галузей через:

- унікальну роль землі як системоутворюючого виробничого ресурсу;
- підвищену залежність від природно-кліматичних умов, що обумовлює специфічні інститути страхування та підтримки;
- стратегічне значення продовольчої безпеки, що виправдовує активнішу державну присутність;
- асиметрію позицій малих і великих виробників, що породжує потребу у захисних інститутах;
- вагомість регіональної диференціації якості інституційного середовища.

В умовах повномасштабної збройної агресії всі ці характеристики набули особливого значення, а інституційне середовище зазнало прискореної

трансформації одночасно під руйнівним (воєнні ризики) та модернізаційним (євроінтеграційні реформи, цифровізація) впливом.

3. Дослідження Спільної аграрної політики ЄС та вимог до країн-кандидатів показало, що нова САП (Регламенти 2021/2115, 2021/2116, 2021/2117) являє собою розвинену систему аграрних інститутів, від якої Україна відстає передусім у частині: культури стратегічного планування; умовності підтримки (cross-compliance та GAEC); фінансової архітектури (відсутній аналог EAGF/EAFRD); адміністративної інфраструктури (ІСАК, Виплатна агенція). GAP-аналіз виявив нерівномірність прогресу, тоді як оцінка ЄК 2025 р. підтверджує реальний рух уперед при збереженні критичних розривів.

4. Аналіз нормативно-правового регулювання аграрного сектора в умовах воєнного стану показав двовекторність законодавчих змін: паралельне прийняття «аварійних» норм (заморожування орендних відносин, спрощення дозвільних процедур, мораторій на перевірки) та «модернізаційних» законів (ДАР, Виплатна агенція, ІСАК, аграрні ноти, закон про захист рослин, закон про ветеринарну медицину). Законодавча активність у сфері аграрного регулювання у 2022–2025 рр. є рекордною за постнезалежний період. Ключовим інституційним ризиком залишаються часті зміни правил і їх тимчасовий характер, що ускладнює довгострокове планування для підприємств.

5. Дослідження земельних відносин виявило принципові інституційні зміни: ринок сільськогосподарських земель, запущений у 2021 р., демонструє стабільне зростання обсягів при одночасному зростанні середньої ціни. Відкриття ринку для юридичних осіб з 01.01.2024 р. призвело до їх домінування (60% угод), що загострило ризик монополізації: середня ціна угод юридичних осіб вища за ціни фізичних осіб. Збереження значної питомої ваги угод за нормативною ціною є індикатором значної тінізації ринку. Ключовим інституційним бар'єром залишається коефіцієнт ліквідності застави

земель 0,5, що блокує використання землі як реального капіталу для фінансування розвитку.

6. Оцінка системи державної підтримки засвідчила, що програма «Доступні кредити 5–7–9%» є домінуючим інструментом підтримки: станом на вересень 2025 р. 5 588 агровиробників залучили 36,6 млрд грн, а аграрії акумулювали 49% усього обсягу програми. Кореляційний аналіз (метод Пірсона, 2020–2024 рр.) виявив помірний прямий зв'язок між охопленням виробників підтримкою та фінансовим результатом підприємств регіону, що підтверджує: ширше охоплення є важливішим чинником, ніж загальний обсяг кредитування. Виявлено системні вади: орієнтованість банків на великих платоспроможних позичальників; залежність від зовнішнього фінансування; відсутність умовності підтримки. Нові інструменти – аграрні ноти (з 01.01.2025), ДАР з 200+ тис. зареєстрованих користувачів – відкривають нові можливості для МСП.

7. Кількісний аналіз показників економічного розвитку аграрного сектора Кіровоградської області засвідчив: у 2025 р. на тлі загального скорочення виробництва в Україні (–6,8%) регіон продемонстрував зростання (+5,9%), збільшивши частку в загальноукраїнському обсязі виробництва з 9,5% до ~10,8%. Зовнішньоекономічна діяльність характеризується стабільно позитивним торговельним сальдо та розширенням географії партнерів. Водночас структура експорту залишається сировинною: частка олій та зернових разом стабільно утримується на рівні 74–77%, тоді як частка продуктів тваринного походження скоротилась з 1,2% (2021) до 0,2% (2025). Дуалізм між підприємствами та господарствами населення є прямим наслідком нерівномірного розподільчого ефекту існуючої системи підтримки.

8. Пріоритетним напрямом вдосконалення інституційного середовища аграрних підприємств є євроінтеграційна адаптація, що охоплює 6 взаємозалежних напрямів:

- 1) розробку Стратегічного плану САП України;

- 2) запровадження умовності підтримки (GAEC/cross-compliance);
- 3) розбудову Виплатної агенції та ІСАК;
- 4) завершення гармонізації СФЗ та ветеринарного законодавства (до 90%+ наближення);
- 5) кліматичну адаптацію (підготовка до вимог Carbon Border Adjustment Mechanism);
- 6) розбудову другого стовпа (сільський розвиток, аналог EAFRD).

Методологічним принципом є пріоритет гармонізації політик над гармонізацією законодавства: зміна управлінської культури є необхідною передумовою ефективності нових законів.

9. Реформування системи державної підтримки передбачає три взаємозалежних вектори:

- 1) цифровий (розвиток ДАР до повноцінної ІСАК-сумісної платформи: AI-аналітика, інтеграція з держреєстрами, моніторинг GAEC через супутникові дані Copernicus);
- 2) фінансовий (масштабування аграрних нот для МСП; реструктурування програми «5–7–9%» з пріоритетом інвестиційних кредитів; зниження залежності від зовнішнього фінансування);
- 3) стратегічний (поетапний перехід до умовної підтримки, пов'язаної з вимогами GAEC).

Для Кіровоградської області визначено конкретну дорожню карту на 2025–2028 рр. із шістьма заходами та вимірюваними індикаторами.

10. Повоєнне відновлення аграрного сектора потребує системної інституційної архітектури, що охоплює:

- реабілітацію земельного фонду;
- відродження тваринництва (Держпрограма до 2033 р., державно-приватне партнерство для ферм, кооперативи переробки);
- відновлення логістики та зберігання (Дунайські порти, альтернативні маршрути);

- залучення прямих іноземних інвестицій в переробну галузь (MIGA-гарантії, ДПП, Ukraine Facility та ін.);
- відновлення трудового потенціалу (програми для ветеранів-аграріїв, молодих фермерів);
- реінтеграцію деокупованих агроземель.

Концептуальним принципом є «Build Back Better» – відбудова за стандартами ЄС, а не повернення до довоєнних структурних вад. Повоєнне відновлення та євроінтеграція є синергетичними, а не конкуруючими процесами.

Практична значущість отриманих результатів полягає в тому, що сформульовані пріоритети та рекомендації щодо вдосконалення інституційного забезпечення аграрних підприємств можуть бути використані:

- 1) обласною військовою адміністрацією Кіровоградської області при розробці регіональної аграрної стратегії;
- 2) Міністерством аграрної політики та продовольства України при вдосконаленні механізмів державної підтримки та розробці Стратегічного плану САП;
- 3) аграрними підприємствами регіону при формуванні стратегій розвитку в умовах воєнного стану та підготовки до повоєнного відновлення;
- 4) міжнародними донорськими організаціями при плануванні програм підтримки аграрного сектора України.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з поглибленим аналізом ефективності конкретних інституційних інструментів підтримки аграрних підприємств у розрізі підрайонів Кіровоградської області, моделюванням сценаріїв розвитку ринку земель регіону та кількісною оцінкою потенційних вигод від євроінтеграції для аграрного сектора.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Baumol W.J. Entrepreneurship: Productive, Unproductive, and Destructive. *Journal of Political Economy*. 1990. Vol. 98, No. 5. P. 893–921.
2. Coase R.H. The Nature of the Firm. *Economica*. 1937. Vol. 4, No. 16. P. 386–405.
3. Farrokhnia F. et al. The impact of institutional factors on entrepreneurial activity: a comparative analysis between peripheral and central regions. *Journal of Global Entrepreneurship Research*. 2025. Vol. 15. DOI: <https://doi.org/10.1007/s40497-025-00450-7>.
4. Inter-American Development Bank. Land Regularization and Technical Efficiency in Agricultural Production: An Empirical Study in Andean Countries. Washington : IDB, 2024. 68 p. URL: <https://publications.iadb.org/publications/english/document/Land-Regularization-and-Technical-Efficiency-in-Agricultural-Production-An-Empirical-Study-in-Andean-Countries.pdf>.
5. North D.C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge : Cambridge University Press, 1990. 152 p.
6. Parsons T. The Social System. Glencoe : Free Press, 1951. 575 p.
7. Regulation (EU) 2021/2115 of the European Parliament and of the Council of 2 December 2021 establishing rules on support for strategic plans to be drawn up by Member States under the common agricultural policy (CAP Strategic Plans). Official Journal of the European Union. 2021. L 435/1. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32021R2115>.
8. Regulation (EU) 2021/2116 of the European Parliament and of the Council of 2 December 2021 on the financing, management and monitoring of the common agricultural policy. Official Journal of the European Union. 2021. L 435/187. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32021R2116>.

9. Regulation (EU) 2021/2117 of the European Parliament and of the Council of 2 December 2021 amending Regulations (EU) No 1308/2013 establishing a common organization of the markets in agricultural products. Official Journal of the European Union. 2021. L 435/262. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32021R2117>.

10. Treaty establishing the European Economic Community (Treaty of Rome). Rome, 25.03.1957. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A11957E%2FTXT>.

11. Urbano D., Aparicio S., Audretsch D. Twenty-five years of research on institutions, entrepreneurship, and economic growth: what has been learned? *Small Business Economics*. 2019. Vol. 53, No. 1. P. 21–49. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11187-018-0038-0>.

12. Williamson O.E. The Institutions of Governance. *American Economic Review*. 1998. Vol. 88, No. 2. P. 75–79.

13. Zhou X., Zhang L., Su X. Entrepreneurial Institutional Environment and Entrepreneurial Orientation: The Mediating Role of Entrepreneurial Passion. *Frontiers in Psychology*. 2022. Vol. 13. Article 840548. DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.840548>.

14. Боженова О.В. Економічний потенціал та потенціал економічного розвитку підприємства: відмінності та особливості. *Економіка підприємства : матеріали наук. конф.* Харків : УкрДАЗТ, 2010. С. 1–4.

15. Варшавська Н.Г. Спільна аграрна політика ЄС: генезис, основні цільові орієнтири для України. *Економіка і організація управління*. 2016. № 2 (22). С. 215–222. URL: <https://jeou.donnu.edu.ua/article/view/4813>.

16. Головне управління статистики у Кіровоградській області : офіційний веб-сайт. URL: <https://www.kr.ukrstat.gov.ua>.

17. Гуменюк М.М., Неміш Д.В., Баланюк І.Ф., Шеленко Д.І. Основні чинники ефективного функціонування малого аграрного підприємництва.

Вісник аграрної науки. 2021. № 9 (822). С. 80–89. DOI: <https://doi.org/10.31073/agrovisnyk202109-11>.

18. Економічна безпека України в умовах високих воєнних ризиків / за заг. ред. Я.А. Жаліла. Київ : НІСД, 2025. 120 с.

19. Жаліло Я.А. та ін. Реалізація потенціалу промисловості й аграрного сектора економіки в умовах війни та повоєнного відновлення. Київ : НІСД, 2025. 90 с.

20. Жураковська Л.А. Ключові законодавчі ініціативи та заходи, спрямовані на підтримку аграрного сектора в умовах війни. Київ : НІСД, 2025. 13 с.

21. Кушнір С.О. Інституційне забезпечення економічної безпеки аграрного сектору в умовах його інноваційного розвитку. *Інвестиції: практика та досвід.* 2019. № 15. С. 13-19

22. Лопатинський Ю.М., Шпикуляк О.Г., Шеленко Д.І., Кифяк В., Дюк А. Організаційно-інституційні практики посилення ролі селянських господарств у продовольчому забезпеченні населення в сучасних умовах. *Аграрна економіка.* 2022. Т. 15, № 3-4. С. 3–16. DOI: <https://doi.org/10.31734/agrarecon2022.03-04.003>.

23. Перегуда Ю.А. Інституційні механізми забезпечення сталого розвитку аграрних підприємств України в умовах воєнного стану. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна.* 2025. Вип. 47. С. 800–815. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18970406>.

24. Перспективи розвитку аграрного сектора України в умовах кліматичних змін / кол. авт. ; за ред. Я.А. Жаліла. Київ : НІСД, 2024. 50 с.

25. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022, затверджений Законом України № 2102-ІХ / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022>.

26. Про виноград, вино та продукти виноградарства : Закон України від 18.07.2024 № 3928-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3928-20>.

27. Про внесення змін до Закону України «Про ветеринарну медицину» : Закон України від грудня 2025 № 12285-д / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/12285-20>.

28. Про внесення змін до деяких законів України щодо оренди землі в умовах воєнного стану : Закон України від 24.03.2022 № 2145-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-20>.

29. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення : Закон України від 31.03.2020 № 552-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-20>.

30. Про державне регулювання у сфері захисту рослин : Закон України від 18.07.2024 № 4147-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4147-20>.

31. Про затвердження Положення про Державний аграрний реєстр : Постанова Кабінету Міністрів України від 13.05.2025 № 549. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/549-2025-п>.

32. Про затвердження Порядку надання фінансової державної підтримки суб'єктам господарювання у сфері електронного рослинництва : Постанова Кабінету Міністрів України від 15.11.2024 № 1309. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1309-2024-п>.

33. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки тваринництва : Постанова Кабінету Міністрів України від 2025 № 950. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950-2025-п>.

34. Про затвердження Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій на 2023–2030 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів

України від 11.09.2024 № 883-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/883-2024-p>.

35. Про коефіцієнти ліквідності заставного майна : Постанова Кабінету Міністрів України від 06.06.2016 № 351. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/351-2016-p>.

36. Про організаційні засади здійснення підтримки в аграрному секторі : Закон України від 08.10.2025 № 4619-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4619-20>.

37. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19>.

38. Про спрощення порядку зміни цільового призначення земельних ділянок : Закон України від 18.07.2024 № 3563-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3563-20>.

39. Прокопенко Н.С., Виклюк М.І., Скорик М.М. Механізм державного регулювання аграрного сектора економіки: інституційний аспект. *Ефективність державного управління*. 2016. Вип. 3 (48). Ч. 2. С. 263–270. DOI: <https://doi.org/10.33990/2070-4011.48.2016.175793>.

40. Русан В.М., Жураковська Л.А. Ключові виклики для аграрного сектора та основні завдання державної аграрної політики на 2025 рік. Київ : НІСД, 2025. 10 с.

41. Русан В.М. Функціонування ринку земель сільськогосподарського призначення: стан і перспективи. Київ : НІСД, 2025. 8 с.

42. Русан В.М., Жураковська Л.А. Підсумки функціонування аграрного сектора України в 2025 році. Київ : НІСД, 2026. 10 с.

43. Старікова Л.А. Спільна аграрна політика ЄС і завдання України в контексті євроінтеграції (план наближення політик і гармонізації законодавства). К. : Аналітичний центр Аграрного союзу України, 2022. 32 с. URL:

http://www.aau.org.ua/media/publications/1894/files/CAP_2023_02_10_12_36_02_818740.pdf

44. Трусова Н.В., Степанюк Р.С. Інституційне забезпечення економічної безпеки та стабільного розвитку сільськогосподарських підприємств. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного (економічні науки)*. 2024. № 1 (50). С. 50–56. DOI: <https://doi.org/10.32782/2519-884X-2024-50-6>.

45. Федорова Н.Є. Функції та роль інституціонального середовища в забезпеченні цілей розвитку суспільства. *Український економічний часопис*. 2024. Вип. 6. С. 158–165. DOI: <https://doi.org/10.32782/2786-8273/2024-6-26>.

46. Чаленко О.Ю. Методика визначення економічного потенціалу. *Економіка України*. 2013. № 8 (621). С. 44–55. URL: http://jnas.nbu.gov.ua/j-pdf/EkUk_2013_8_5.pdf.

47. Шпикуляк О.Г. Інституційне забезпечення розвитку підприємництва в аграрній сфері. *Економіка АПК*. 2015. № 2. С. 88–99.

ДОДАТКИ

Додаток А

**Рівень виконання Україною рекомендацій ЄК щодо аграрного acquis
(станом на листопад 2025 року)**

Розділ acquis	Напрямок / кластер	Оцінка ЄК 2025 р.	Рівень наближення	Пріоритетність
11	Сільське господарство та розвиток сільських територій (ДАР, Виплатна агенція, ІСАК, підтримка)	4/5 — «хороший прогрес»; рекомендації 2024 р. частково виконані, залишаються чинними	~70%	Критична — базова інфраструктура САП
12	Продовольча безпека, ветеринарна та фітосанітарна політика (СФЗ, НАССР, безпечність харчових продуктів)	3/5 — «певний прогрес»; рекомендації часткові	~82%	Висока — прямий вплив на доступ до ринку ЄС
13	Рибальство та водний промисел (е-рибальство, реєстри, ліцензування)	3/5 — «певний прогрес»	~60%	Помірна — для Кіровоградщини менш критична
Клімат	Кліматична нейтральність, Зелений курс ЄС, стратегія «Від ферми до виделки» (F2F), стандарти GAEC	Прогрес у стратегічних документах; відсутні практичні механізми контролю в агросекторі	~40%	Зростаюча — умова для сталого ринку ЄС
Земля	Управління земельними ресурсами, кадастр, реєстрація прав, прозорість обігу	«Хороший прогрес» у цифровізації кадастру; залишається невирішеним питання невитребуваних паїв (104,4 тис. станом на 2024 р.)	~65%	Висока — базова умова ринку землі

Джерело: складено автором на основі [20; 40; 42]

Додаток Б

**Пріоритетні напрями адаптації аграрного законодавства України
до вимог ЄС**

Напря́м адаптації	Конкретні кроки	Очікуваний результат	Горизонт / відповідальний
1. Стратегічне планування за моделлю ЄС	Розробка Стратегічного плану САП України (обов'язковий документ для членів ЄС); впровадження методології «Комюніке → Регламент → Стратегічний план»; переклад базових документів САП українською	Формування культури стратегічного планування; узгодження цілей аграрної політики з 9 цілями ЄС; підготовленість до переговорів про членство	2025–2027 рр.; Мінагропрод, Мінекономіки, КМУ
2. Умовність підтримки (cross-compliance та GAEC)	Розробка та затвердження стандартів GAEC для України; прив'язка держпідтримки до дотримання екологічних і технологічних норм; введення системи санкцій за порушення	Підвищення якості агровиробництва; збереження природних ресурсів; відповідність вимогам ЄС як умова членства	2026–2028 рр.; Мінагропрод, ДАР, Виплатна агенція
3. Розбудова Виплатної агенції та ІСАК	Акредитація Виплатної агенції за стандартами ЄС; запуск ІСАК як єдиної цифрової системи адміністрування підтримки; інтеграція з ДАР та Держгеокадастром	Адміністративна спроможність для реалізації САП після вступу; відповідність регламенту 2021/2116; прозорість виплат	2026–2027 рр.; Мінагропрод, ДАР (пріоритет)
4. Завершення гармонізації СФЗ / ветеринарії	Повноцінна імплементація ЗУ про захист рослин (№ 4147-ІХ, [29] з 2028 р.) та ЗУ про ветеринарну медицину (з 2026 р.); розширення переліку підприємств з дозволом на експорт до ЄС; цифровий фармаконагляд	Підвищення до 90%+ рівня наближення СФЗ; суттєве збільшення кількості підприємств з доступом до ринку ЄС; ріст аграрного експорту	2026–2028 рр.; Держпродспожи вслужба, Мінагропрод
5. Кліматична адаптація (Зелений курс ЄС)	Розробка системи моніторингу викидів ПГ в агросекторі; впровадження кліматично орієнтованих агропрактик (вуглецеве землеробство, агролісомеліорація); підготовка до стратегії «Від ферми до виделки»	Відповідність «зеленим» умовам доступу до ринку ЄС; залучення кліматичних фондів ЄС; сталий розвиток аграрного сектора Кіровоградщини	2025–2030 рр.; Мінекономіки, Мінагропрод, ОТГ
6. Сільський розвиток (другий стовп САП)	Розробка концепції програми розвитку сільських територій за моделлю EAFRD; впровадження підходу LEADER; підготовка кадрів для місцевих дій	Диверсифікація доходів сільських громад; інклюзивний розвиток аграрного сектора; збалансування регіональних диспропорцій	2027–2030 рр. (після стабілізації); Мінагропрод, ОТГ

Джерело: розроблено автором на основі [3; 20; 40; 42]

Додаток В

Напрями інституційного забезпечення повоєнного відновлення аграрного сектора

Напрямок відновлення	Інституційні інструменти	Джерела фінансування	Горизонт та індикатор
1. Реабілітація земельного фонду	Державна програма розмінування; обстеження та класифікація земель; консервація деградованих угідь; програма рекультивації (енергетичні культури, біоремедіація)	Держбюджет; Ukraine Facility; EU4Ukraine; НАТО-фонди з розмінування; приватні донори (Grain from Ukraine)	2025–2030; повернуто 1 млн га до господарського обороту
2. Відродження тваринництва	Держпрограма розвитку тваринництва до 2033 р.; компенсація 80% вартості племінних тварин; підтримка ДПП для відновлення ферм; кооперативні моделі переробки	Держбюджет (КМУ № 950/2025) [32]; ЄБРР (агроінвестиції); кредити банків за 5–7–9%	2025–2030; зупинка скорочення ВРХ; +20% до 2030 р.
3. Відновлення логістики та зберігання	Програма відбудови зерносховищ; розвиток портової інфраструктури Дунаю; модернізація залізниці; агрологістичні кластери	Ukraine Facility; ЄБРР; Світовий банк; ДПП; приватні інвестиції під страхування MIGA	2025–2027; відновлення 50%+ зруйнованих зерносховищ
4. Залучення інвестицій у переробку	Пільгові режими для інвесторів у переробку галузь; ДПП у харчовій промисловості; інноваційна платформа Digital State UA; спеціальні економічні зони відновлення	ПП (країни ЄС); MIGA-гарантії; European Investment Bank; державні стимули (податкові канікули, прискорена амортизація)	2026–2030; частка переробки у структурі аграрного експорту — з 14% до 25%+
5. Відновлення трудового потенціалу	Програми повернення переміщених агрофахівців; підготовка ветеранів до агробізнесу; стимули для молодих фермерів; відновлення системи аграрної освіти	Держбюджет; ЄС-програми підтримки зайнятості (EaSI, ESF+); донорські програми	2025–2030; зростання зайнятості в агросекторі на 10% після демобілізації
6. Відновлення деокупованих територій	Окрема стратегія реінтеграції деокупованих агроземель; спеціальні умови оренди та підтримки для аграрних підприємств, що повертаються; міжнародні місії з документування збитків	Репараційний фонд (заморожені активи РФ); Ukraine Facility; ЄБРР; індивідуальні компенсаційні механізми	Після деокупації; реінтеграція 2+ млн га агроземель

Джерело: розроблено автором на основі [19; 21; 23; 40]